

13 чылдың август
де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

№107
(18992)

2017 чылдың
сентябрь 12
вторник

Хүннүн үнери — 05:56
Ажары — 18:55
Хүн дурту — 12:59

Садар өртээ хостуг 12+

Хүннүн медээлери

ГУБЕРНАТОРНУН БЕЛЭЭ

Москва областың губернатору Андрей Воробьев Кызылдың харлаанын таварыштыр үндериг-херекселдиг уруглар аар шөлду белекке чорудуп берген. Ону Кызылдың чаа ажыткан Аныяктар парыгында тускан.

БИРГИ ЧАРЫШ

Хоорай хүнүнде Тос-Булакка эрге спортунга ынактар-аразынга бир дугаар чадагы чарыжы болган. Аңаа Хакасиядан келген профессионал спортчулар база тускан. Маргылдааны июнь тургустунган «Перспектив» эрге клубу организастаан.

ДЕМНИГДЕ ЧЫРЫК

Чыдыг аттыг акцияны одалга-энергетика эркизиниң 5 албан чери: Одалга-энергетика-яа-«Тываэнерго», Кызылдың «Тываэнергосбыт», ТЭК-4 таниялар Кызылдың Арат күнге эрттирген. Олар хоо-хүнүнде оюн-тоглаа көрүп-аажы-төлдерге электри-ынга камныг болурун чар-суртаалдаан угаадыглыг-нөргүзүлгелериг викторина-ны, оюннарны организастап, текчилерге белек-селектер-ыыскаан.

ЫВА ДЫЛДЫН ДЕЗИЛЕКЧИЗИ

Хүн тыва дылдың үндезилек-риниң бирээзи Александр Пальмбахтың тө-үнгөн хүнүнден бээр 120 аанын Кызылдың өөредилге-риниң башкылары, никчилери, сургуулдары-аш студентилери, дыл шин-чилери эртемденнер хөй-иниң киржилгези-биле дем-изэн.

ЭЭР ЧОРУКТУН ХҮНУ

Хүн Бүгү-российжи элээр-хүнүнде ТР-ниң Харылзаа-ш информатизация, Аныяк-олгаш спорт херектериниң-ларының деткимчези-Кызылдың өөредилге-риниң аныяктар организа-ары, эмчи ажилдакчылары-й хүнүнде чаа ажыттыг-анктар парыгының кирер-ниң аксынга «Арага ишес-скээр» деп самбыраның-ышыкынын кылып, арага-ынга удур акцияны эрт-кен.

Бистиң корр.

Эрткен дыштаныр хүннерде кызылчылар хоорай хүнүнде демдегеп эрттирген. Байырлыг хемчеглерни Кызылдың хоорай тугун көдүрери-биле эгелээн. Кызылдың Төлээлекчилер хуралының даргазы Дина Оюн, мэр Вячеслав Ховалыг Кызылдың 103 харлааны-биле чонга байыр чедирген.

Дараазында хоорайның куш-ажылчы коллективтериниң, өөредилге черлериниң болгаш хөй-ниити организацияларының киржилгези-биле 2700 кижикиржикчилер байырлыг чыскаал болган. Аңаа хоорайның 46 организацияларының төлээлери янзы-бүрү костюмнерлиг, лозунг-плакаттарны, өңнүг шарларны туткан, ыр-шоорлуг, танцы-самныг чыскаал-биле эрткен. Ылаңгыя Национал театрың, музейниң, тыва болгаш орус култура төптериниң, Аныяк көрүкчү театрының, «Урянхай» модель-дер агентилелиниң, казахтар ниитилелиниң, Республиканың салым-чаяанныг уруглар болгаш танцы школаларының коллективтериниң онзагай чараш кеттингенин кызылчылар магадап көргөннер.

Байырлыг чыскаал соонда хоорайның уран чүүл

Байырлыг чыскаал үезинде.

коллективтериниң солун концертин, театржыткан көргүзүүн чонга бараалгаткан.

Ол-ла хүн Кызылдың аныяктар сесерлиин парк эрге-байдалыга чедир чаартып, бүрүн

ойнаар дериг-херекселдерлиг уруглар ойнаар болгаш спорт шөлдери, янзы-бүрү тураскаалдар-биле дерип кылганының соонда, ажыдышкынын эрттирген. Кызыл кожааны Кызыл

хоорайның баштыңы Дина Оюн биле мэр Вячеслав Ховалыг үзе кескен. Парктың ажыдышкынынга Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол киржип, байыр чедирген.

ДУШКУҮРЛҮГ, ДЕВИДЕНЧИГ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол хүреш соонда.

Кызылдың Национал парыгынга ол хүн «Буян-ныг чүректер» деп аныяктар шимчээшкини-биле дириг амытаннар камгалаар «Хатико» ниитилел азырал амытаннар делгелгезин организастаан.

Байырлалдың эң дүшкүүрлүг, адаанныг кезээ «Хүреш» стадионунга уламчылаан. Ол дугайында Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол интернетте бодунуң блогунда мынчаар бижээн:

«Тыва хүрешке ынактарга бо ийи хонук дыка-ла дүшкүүрлүг,

девиденчиг эрткен деп бодаар мен. Мен база силер ышкаш, тыва мөгелеривис дээш аарып, тиилелге бистии болзун деп йөрээп олурдум. Дүүн чеди команда аразынга эрткен делегей чергелиг тыва хүреш маргылдаа-зынга бистиң мөгелеривистиң

1 дугаар командазы чайын-налчак тиилелгени чедип алган. Команданың кижигүннери — Тываның Чаан мөгези Сайын-Белек Тюлюшке, Арзылаң мөге Айдемир Монгушка, Начын мөгелер Айдың Отчурчапка, Сылдыс Монгушка, Арзылаң мөге Седен-Очур Кара-Салга база Начын Монгушка 300 муң рубль түңнүг шаңналды бөгүнгү хүреш үезинде тывыстым. Ийги, үшкү черлерни Моолдун Завхан база Убса-Нур аймактарның мөгелери үлешти.

Бөгүн эң шырак дээн 128 мөге хүрежинге бистиң оолдарымыс Моолдун күрүне Арзылаңнары, аймак Чааннары-биле ачыр-дачыр тутчуп, чараш оюнну көргүстү. Бо удаада Моол күрүнениң Арзылаң мөгези, 2014 чылда Моолдун Улуг Наадымынга шүүлген, 2016 чылда үш-дөртчө кирген Н. Батсуурь шүүлдү. Тыва Республиканың Начын мөгези Айдың Отчурчап үжүүрлешти.

А хоочун мөгелер хүрежинге: 45-55 харлыг мөгелер аразынга Тываның Арзылаң мөгези Маадыр Монгуш бодунуң чараш хүрежи-биле шүглүп үндү, а 55 хардан өрү мөгелер аразынга Кызыл кожуундан республиканың Арзылаң мөгези Владимир Монгуш шүүлгенинге өөрдүм».

Бистиң корр.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
тырттырган чуруктары.

Хову ажилдары

СИГЕН КЕЗИЛДЕЗИ
КИДИН ТҮЛҮК

Бо хүннерде бүгү республикада мал чеминиң кышка белеткели кидин түлүк чоруп турар. Көдө дузалал ажил-агыйларга идиг бээр сорулга-биле ТР-ниң Көдөз ажил-агый болгаш аш-чем яамызы мал чемин белеткээринге эки көргүзүлгөргө мөөрейни август 10-дан сентябрь 30-ге чедир чарлаан. Кожууннарның көдөз ажил-агый эргелелдериниң сентябрь 11-ниң көргүзүү-биле бүгү республикада 157,5 муң га шөлден 190,2 тонна сигенни кескен.

Республикада улуг көдөз ажил-агыйларда («Туран» КХН, А.Б. Тюлюштуң фермер ажил-агыйында, «Туранның сыын ажил-агыйы» КУБ-та, «Каа-Хем» МУБ) сенаж салыр ажилдар чоруп турар, ниитизи-биле 2,2 тонна салдыган.

Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, мал чемин 60,0 тонна хөйну белеткээн. Эң-не эки көргүзүлгөргө Каа-Хем, Таңды база Улуг-Хем кожууннарны демдегелеп болур. Тере-Хөл, Тес-Хем, Эрзин, Чаа-Хөл кожууннарның көргүзүлгөргө куду деңнелде чоруп турар.

Бүгү республикада мал чеминиң белеткел ажилдарында 670 бригада база 8042 кижи хаара тутунган. Ажилдарда 867 тракторну, 649 сиген кезер машинаны, 408 дырбаашты база сиген пресстээр 76 машинаны ажылгап турар.

Кышкы мал чеминиң белеткелден аңгыда көдөз ажил-агыйларның дүжүт ажаалдазы база эгелээн. Бүгү республикага массалыг дүжүт ажаалдазы агаар-бойдустуң байдалы-биле сентябрь айның ортан үезинде эгелээр.

Алдынай СОЯН.

КИЧЭЭНГЕЙДЕ –
ДУЖУТ АЖААЛДАЗЫ

Бо чылдың чазында Чөөн-Хемчик кожууннуң тараа шөлдеринге 2364 гектарга көдөз ажил-агый культураларын тараан. Ол дээрже 227 гектарда тараа, 1846 га шөлде мал чеми, 289 гектар черде катюфель болгаш 12,41 гектарда ногаа аймаа культуралар-дыр. 1841 гектар шөлде сула, 5 гектарда люцернаның өзүп турары эки.

Бо күзүн тараа болгаш мал чеминге ажылгаар культуралары ажаарына 14 комбайн ажилдаар. Иймеге 3, Теве-Хаяга 2, Хайыраканда, Чыргакыда, Чыраа-Бажында, Бажың-Алаакта Солун-оол Ховалыгның, Эльвира Саттың арат тараачын ажил-агыйларына, «Хүндү» көдөз ажил-агыйның бүдүрүлгө кооперативинге, Хорум-Дагда хуу дузалал ажил-агыйына чаңгыс-чаңгыс комбайннар дүжүт ажаалдазын чорудар. Тараа ажаап алыр үеде ажилдаар комбайннарның артык кезектери чогуңдан кожуунуң көдөз ажил-агый эргелелинге баш удур тускай чагыны кириген.

Чоокта чаа кожуун чагыргазының коллегиязына бо чугула айтырыга хамаарыштыр шыңгы чугааны кылып, кожуун чагыргазының даргазының доктаалын хүлээп ал, күсүк ажаалда ажилдарын организастыг эрттирер талазы-биле штабты тургускан. Штабтың даргазы кожуун чагыргазының даргазы Х.С.Д. Монгуш боду болган, кежигүннеринге кожуунуң көдөз ажил-агый эргелелиниң даргазы Э.Э. Бирлей, чагырга даргазының экономика талазы-биле оралакчызы Ш.А. Шини-Байыр, хоорай болгаш суму чагыргаларының даргалары кирген.

Сентябрь 6-да Тываның Чазаның деткимче-зи-биле Минусинск, Абакандан садып эккелген комбайннарның артык кезектерин четчелеп, хувааган. Дүжүт ажаалдазының үезинде комбайннар, машина-техникага кудар, ажылгаар кывар-чаар материалдар хандырылганын үзүктөл чок болдурар дээш керээлери чарган.

Хайыраканда тус черниң ногаажыларының өстүргөн ногааларын, картофельди мөөңү-биле хүлээп алыр, өөредилге, эмнелге болгаш назы четпээн уруглар албан черлерин хандыраары-биле Нэля Данзын-ооловна Кууларның ногаа шыгжаар черин белеткээн. Дүжүт болгаш көдөз ажил-агый культураларын ажаар үеде арат-фермер ажил-агыйларына чээли акшаларны бээрин организастаар талазы-биле кожуунуң көдөз ажил-агый эргелели, Чадаанада «Россельхозбанк» ААН-ниң салбыры-биле кады ажилдажылганы чорудуп, көдөздө ногаа-чимис, дүжүт өстүрүп чоруур араттар, ногаажылар-биле боттуг ажилдарны чорудуп эгелээн.

Вячеслав МОНГУШ,
«Чаа орук» солунуң редактору.КИРЖИРИНГЕ
БЕЛЕН

Курагино (Красноярск край) – Кызыл (Тыва) демир-орук келир чылын катап тудуп эгелээр. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ол дугайында, Чөөн чүктүң экономиктиг шуулганының үезинде, ТАСС-ка интервью берип тургаш, дыңнаткан.

«Келир чылдың эгезинде тудуру эгелээр деп бодап тур мен. «Россияның демир-оруктары» күрүне структурасы ол төлөвилелдин боттанылганын алгаш, ынаар хуу капиталды хаара тудуп эгелээр, ыңдыг чаада келген бис» — деп, ол чугаалаан.

Ооң дыңнатканы-биле алырга, РДО-нуң удуртулганы төлөвилелге киржиринге белен. Моол кызыгаарына чедир туткан орук, Моол биле Кыдаттың четкизинче угланган магистраль болурун Тываның Баштыңы демдеглээн.

Моол тала Тываның оруунга тутчу бээр демир-орук төлөвилелин тудуп эгелей берген. Aspire Mining Limited деп австралий компанияның Northern Railways бүдүрүлгөзи Овоот хөмүрдүш уургайындан Эрдэнэт хоорайга чедир 547 км узун орук адырын чоокта чаа тудуп эгелээн. Бо орук россия-жи кызыгаарже үнер чаа орук болур.

2016 чылдың июньда Моолдун, Россияның база Кыдаттың удуртукчулары үш чурттун экономиктиг коридорун тургузар программаны бадылаан. Ынаар демир-орук коридорунун ийи төлөвилели кирген: Барыын (Курагино – Кызыл – Цаган Тологой – Урумчи) база Соңгу (Курагино – Кызыл – Цаган Тологой – Эрдэнэт – Пекин – Тяньцзинь) угланышкынын.

Курагино – Кызыл орук тудуунуң төлөвилелин 2011 чылда эгелээнин дыңнаткан. Сан-хөөгө бергедээш-киннерден Тываның найысылалының чоогунда оруктун чүгүлө бир километр хемчээлин туткан. Төлөвилелдин өртөк-үнези – 1 млрд рубль ажыг. Демир-орук тудуун акшаландыраар айтырыглар шиитпирлеттинип турар.

ДЕЛЕГЕЙ ЧЕРГЕЛИГ
АПААР

Федералдыг төп-биле билчилгелиг, сырый кады ажилдажылганың түңнелинде Кызылдың аэропортун модернизастаар талазы-биле төлөвилелди чурттун транспорт стратегиязынче кириген соонда, аэропорт комплекзин бүрүнү-биле эде чаартып ажилдар 2015 чылда эгелээн.

Бо чылдың август 1-ниң байдалы-биле алырга, аэропортта чаартылга ажилдарын 1811,34 млн. рубльге акшаландырган, оон 1013,01 млн. рубльди федералдыг бюджеттен тус-

кайлаан, а 710,55 млн. рубльди инвесторлар кириштирген. Республика бюджетинден бо улуг төлөвилелче чүгүлө 87,78 млн. рубльди үндүргөн. Объектини 2017 чылдың ноябрь төңчүзүндө ажылгалга киририн планнаан.

Аэропорттун ужудуп-хондурар чаа шөлүн амгы үеңиң инфраструктуразына дүүштүр кылган – чырык хандырылганы, медээ бээр дериг-херекселдер болгаш пассажирлерниң айыыл чок чоруун хандыраар системаларны, чаа орук айтыкчыларын болгаш өске-даа чаартылгаларны немей кылган. Чаартылган аэропорт кандыг-даа хевирниң агаар судноларын хүлээп алыр, аргыжылганың хемчээли улгадыр, ачы-дузаның шынары бедей. Чоокку үеде аэропортка делегей эрге байдалын тыпсырын чедип алыр дээш, республиканың Чазаа ажилдап турар.

МООЛЧЕ
АВИАРЕЙСТЕРНИ
АЖЫДАР

Тываның найысылалында аэропорт делегей чергелиг эрге-байдалды алган соонда, 2018 чылда Кызыл (Тыва) – Улан-Батор (Моол) аразына рейсти ажыдар планнаг. Ооң дугайында республиканың Баштыңы Шолбан Кара-оол Чөөн чүктүң экономиктиг шуулганының үезинде Демнежилге күрүнелериниң телеграф агенттигелинге (ДКТА-га) интервью берип тургаш, чугаалаан.

«Сентябрьда аэропорттун эде тудуушкун ажилдары доостур, декабрьда документилери болу бээрже, февральда делегей чергелиг эрге-байдалды алырын бодап турар бис. Аэропорт улуг самолеттарны база хүлээп эгелээр, Кызыл – Улан-Батор аразында рейс оларның бирги авиашугуму болур чадаас» — деп, ол демдеглээн.

Москваже дорт ужудуушкуну организастаар дугайында «S7» авиакомпания-биле дугурушканын Тываның Баштыңы дыңнаткан. Аргыжылгаже моол авиакомпанияларны хаара тудары планнаттыган.

ЧЕДЕРИ БЕРГЕ
ЧЕРЛЕРГЕ

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол биле «Хевел» компаниялар бөлүүнүң чиңгине директору Игорь Шахрай чоокта чаа Владивостокка эрткен Чөөн чүктүң экономиктиг шуулганының үезинде хүн энергиязы-биле ажилдаар бичии хемчээлди автономнуг электростанцияларын тудуп, Тываның чедери берге чурттакчылыг черлерин чырык-биле хандыраар талазы-биле кады ажилдажылга дугайында дугуржулгага атты салган.

Ол езугаар Тывага 1600 киловатт күчүлүг, хүн энергиязы-биле ажилдаар дизельди чырык хандыраар станцияны тудары көрдүнгөн. Төлөвилелдин инвестору «Хевел» компаниялар бөлүүнүн инжениринг салбыры болур. Компания төлөвилелди боттандыраары-биле Новочебоксары хоорайда бодунуң заводунда бүдүргөн бедик шынарлыг хүн модульдарын эккел салыры планнаттыган. Тыва Республиканың Чазаа, бодунуң ээлчээнде, төлөвилелди бүгү талагы информастыг болгаш организастыг деткимче-биле хандыраар.

«Бир дугаарында, ол төлө ЛЭП (электри шугуму) шөөр чок, дизельди электр станция биле чырыкты берип турар, берге чурттакчылыг черлер тандыраарына сонугралдыг муң хире чурттакчылыг 18 ыңды бар. Ол айтырыг талазы-биле хуу эштежилгени кириштир шупту аргаларын өөренип көр» — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Чедери берге, кыйыгы чурттакчы чонну үзүктөл чок чырык-биле хандыраары көрүмүрү боттандыраар күрүмү хун энергиязын ажыл төлөвилел күүселдези-биле пирлеттинер.

Ол ышкаш республикага вилел күүселдезиниң үе объектилер тудуундан регион жединче үндүрүлгө кириг көвүдөдир, станцияны тудуу ажилдарына чаа ажилчылар тургустунуп, чагылар компанияларын бүдүреринге регион бүдүрүлгелерин түр када тудар.

Россияда хүн энергетикада эң-не улуг каттышкан компаниялар бөлүү чылда «Ренова» КК биле РОО АН каттышкан бүдүрүлгени (кан) болур. Компанияның структуралында: бүдүрүкчү салба (Чуваш Республиканың Новочары хоорайда хүн модуль бүдүрер завод), девелопер салба (чоокку чылдарда 434 МВт-та күчүлүг хүн электростанция төлөвилеп, тудар төлөвилел портфели) база Россияда хүн энергетиказын шинчилеп турар чаңгы эртем организациязы – энергетика чуга карттыг технологияларны тем-техниктиг төвү (Санкт-Петербург) бактааттыган.

ИЙИ ТОННАНЫ
КАЗЫП ТЫВАР

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол четверте ДКТА (Демнежилге күрүнелериниң телеграф агенттигелинге) интервью берип тура, 2017 чыл төңчүзүндө чедир Тыва биле ийи тонна хире алды казарын дыңнаткан.

«Тывада алдын тывыжы чылда көвүдөп олурар. 2017 чылда ийи тонна хире алдынны казып тывары планнаан бис» — деп, Шолбан Кара-оол Чөөн чүктүң экономиктиг шуулганының үезинде чугаалаан.

Эрткен чылын 1,915 тонна алдын казып тыпкан болза, бодуругузунда ол көргүзүгү 1,97 тонна чедирери көрдүнгөн деп, Тываның Чазаа бадыткаан. «Ойна» алуургайының алдыңчылары үнө металлды 900 килди, «Тардан» — 1 тоннаны, «Тыва» КХН – 70 тонна казып тывар.

«Тардан Голд» даг тывыш бүдүрүлгениң бедик шынарлыг аргалары ажылгап эгелээни-биле, 2017 чыл алдын тывыжы көвүдээр» — деп, Шолбан Кара-оол санап турар.

Тыва туризмнің келир үези

«ОРУК КАРТАЗЫН»
ТУРГУСКАН

Аэропорт комплекзинин чаар-газы, чурттакчылыг пунктуларже тылаанын волокно-оптиктиг шугумун эри, сонгу чүк ивилеринин болгаш тынарнын баш санын көвүдөдип турери – бо шупту пунктулар Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдөзүнче анган хемчеглернин комплекстиг планда кирген. 2015 чылда хүлээп алган документи де чугула айтырыгларны тгаш берге чүүлдерни тодарадып ылдаан.

Республика бо комплекстиг планнын ында федералдыг төптен база хуу паниялардан миллиард түңнерлиг вестияларны ап турар апарган. Ол а-хөреңгини транспорт инфраструкту-дун тудуп, чаартырынче (оруктар бол-азропорт), регионунуң энергетиктиг ыл чок чоруун быжыглаарынче (под-цияларны тудуп, эде чаартырынче), ажил-агыийн хөгжүдөринче углан-ган. Эмнелгелер болгаш культура-ларын, өөредилге албан черлерин дуп, эде чаартып, республиканың дери берге кожууннарынче интернет-тизин шөйүп турар.

Регионунуң эрге-чагыргазы Тываның Шолбан Кара-оолдун удуртул-га-биле идепкейлиг ажилдаанынча нелинде, РФ-тиң Чазаа үстүнде ыттыган Тываның сайзырал-хүлдөзинин комплекстиг планын ылдаан. РФ-тиң Чазааның айтышкы-агуугаар социал-экономиктиг күчүлүг-руугаарлаашкынның боттук үндөзини «Орук картазын» тургускан. Ында 2025-ча чедир Тывага элээн каш миллиард-а акша салышкынын үндүрери-нтен.

ТЫВАДА ШУПТУ
ЧҮҮЛДЕР БАР!

Санкциялар, кризис, террорисчи-канышкыннар Россияның чонун иш-туризмче ээлдирген. 2016 чылдың-нелдери-биле алгаш көөрге, ындыг-чорукчуларның саны элээн каш мил-и көвүдээн – алды кижиниң бирээзи-шөлээзинин үезинде Россияның-ле булуңунга чедип турар. Бир звес-ки туризмни шын ажыглаар болза,-онунуң казназын элээн долдуруп бо-н Тыва Республиканың Баштыңының-палга албаны демдеглээн. Ынчангаш-аның эрге-чагыргазы республиканың

турисчи улуг курлавырын долу ажыглаар-дээш, улуг күженишкиннерни салып-турар.

ЭКОТУРИЗМ

Тываның аалчылары бедик баштыг-тайгалардан эгелээш, кургаг, элезинниг-хөвүларга чедир бойдустуң чурумалдыг-байлаан магадап болур. Чүгле саван-налар болгаш джунглилер чок дээр-ден башка, ырадыр-даа чорувайн Чер-бөмбүрээнде бар бойдус куржагларын-шуптузун Тывага келгеш көөр аргалыг. Мында 16 заказниктер, бойдустуң 14-тураскаалдыг черлери, ийи заповедник, кылаң кара суглуг хей санныг хемнер, эм шынарлыг аржааннар, меңги суундан-бүткен хөлдер, кайгамчык чараш шурал-гактар бар. Республиканың аң-меңи бол-гаш чечек-чимизи байлак. Чурттакчы чон-улусчу уjur-чаңчылдарын, культураның-болгаш төөгүнүң өртээ турбас тураскаал-дарын камны-биле кадагалап, камгалап-чоруур.

Республика девискээринин 90 ажыг-хуузу аңныыр шөлдеринге хамааржыр. Кижичедип көрбээн черлерни, Кызыл-дептерже кири бижээн ховар – киш, саян диини, дырбактыг, чекпе, ас, адыг, бөрү, сыын, архар, тооргу база ирбишке-таваржып болур. Республиканың делгем-неринде сүт чемиштиглериниң 85 аңгы, куштарны 300 ажыг хевирлери бар.

Владимир Путинниң Тывага аян-чоруунуң соонда, Тывага балыктаашкын-дугайында чуруктар, медээлер деле-гейде тарап, ат-сураа алгып, аңгы-аңгы-чурттардан Тывага барып, Президент-Путин ышкаш шортан тудуп алыксаан-муң-муң балыкчыларның сонугаралын-оттурган. Хемнер болгаш хөлдерде эң-не-чаагай амданныг балыктарның 18 хевир-и, оларның аразында – ала-буга, шортан, мыйыт, сиг, пелядь, мезил, сөөктүг-балык-бар. Арыг-кылаң суглуг черлерде узуну-1,5-2 м чедип, деңзизи 60-80 кил чедип-турар «хаан-балык» – тайменьни Тываның-сугларындан тудуп ап болур.

КУЛЬТУРА БАЗА
ЭТНОТУРИЗМ

Тыва бодунуң бот-тускайлаң этниктиг-культуразын арттырып алган, байлак-төөгүлүг, культурулуг өнчү-салгалдыг-республика. Ол дээрге тываларның-чурттаар өө, ус-шевер, ус-дарган чогаа-дылгазы, уран чүүлдүн (чонар-даш)-болгаш спорттуң национал хевирлери

(тыва хүреш, аът чарыжы, ча-биле кара-адары), хамнаашкын (чер, дээр, оран-таңды элеринге, отка чүдүлге) эрги-орус чүдүлге-биле чүүлдежип турары-дыр. Бүгү делегейниң хөгжүмге ынактар-ортузунда тыва хөөмей-сыгытка үнелел-канчаар-даа аажок улуг. Ынчангаш аңгы-аңгы чурттардан болгаш Россияның-булуңнарындан муң-муң аалчылар, аңгы-аңгы хөгжүм жанрларының төлээлери «Азия төвүнде хөөмей» база «Үстүү-Хүрээ» хөгжүм фестивалдарын четтик-пейн манаарлар.

АРХЕОЛОГИЯ
ТУРИЗМИ

Эң улуг болгаш тывызыксыг археоло-гия төвүнүң бирээзи Тыва деп анаа звес-санаар. 2000 чылдар эгезинде делегей-экспедициясы Би-Хем кожуунуң девис-кээринде базырыктан кайгамчык нарын-кылдыр алдындан силбээн идик-хептиг-болгаш дериг-херекселдерлиг, бистиң-эрага чедир VII вектиң ийиги чарты-нда чурттап чораан скиф баштыңчының-хөөрүн казып тыпкан. Ук тывышты XXI чүс-чылдың бириг археологтуг сенсациясы-деп санаан. Алдын тывыштың кол кезии-Кызылда Алдан-Маадыр аттыг Национал-музейде, а чамдыызы Күрүне Эрмитажын-да кадагалаттыгган.

КАДЫКШЫЛГА
ТУРИЗМИ

Тываның девискээринде изиг, соок-аржаан суглар хей. Чойган аржааны – изиг-болгаш соок күгүрлүг аржаан баштарлыг-кайгамчыктыг комплекс. Дус-Хөл бодунуң-эм шынары-биле Израильде Өлүг далай-дан безин ажыг. Моол-биле кызыгаарда, Шишид-Гол хемниң оң талакы эриин дур-гаар 80-85 градус изиг температуралыг-аржааннар бар. А дустуг Чедер хөлдүн-малгажы болгаш ралазы эм шынары-би-ле алдаржаан.

ШАЖЫН ТУРИЗМИ

Республикада сарыг шажынның 16-хүрээзи бар, аңаа аңгы-аңгы чурттардан-муң-муң чүдүкчүлөр кээп турар. Эң-не-билдингир хүрээлериниң бирээзи – Үстүү-Хүрээ-биле дөмей аттыг дириг хөгжүмнүн-болгаш чүдүлгениң делегей фестивалы-18 дугаар болуп эрткен. Республика-Баштыңы Шолбан Кара-оолдун санал-дааны-биле, эрги орус шажын чүдүлгелиг-Сизим суурда орус культураның регион-

нар аразының фестивалы сурагжаан. Оң киржикчилериниң, артистерниң саны-сөөлгү чылда каш катап көвүдээн.

«Тывалар чүс-чүс чылдарда куль-тура төөгүлүг болгаш, чоргаарланыр-чүүлдери-ле хөй чон. Кандыг-даа-республиканың, кандыг-даа чонунуң чүгле-Россияга звес, а делегейге чоргаарланып-болур – скифтерниң «хааннар шынаазы», Пор-Бажың мында» – деп, Россияның-Президентизи Владимир Путин Тыва-биле Россияның демнежилгезиниң 100-чылдаан байырлалының үезинде онзалап-демдеглээн.

Тываның турисчи курлавыры улуг-болгаш онзагай. Республиканың удур-тулгазы Тываны «сорунзаның күжү», «уттундурбаан уjur-чаңчылдарның чур-ту», Россияның мурнуу-чөөн талазында-келир үеде туризмниң төвү. Сонгу-Чөөн-Азия чурттарынга «Чөөн чүк дээрбээ»-транскызыгаар туризм маршрудунуң-өзек угланышкыны кылдыр көргүзүп-турар. Турисчи-рекреация зоназын, 700-дөрбелчин метрде бедик сайзыралдыг-инфраструктура шөлдүг, делегей черге-лиг деңнелдиг, шупту сезоннарда ажил-даар курорт тудар планныг.

Республиканың удуртулгазы улуг-турисчи сезонну ажыдарынга белеткенип, ол угланышкынның шалыпкын ажилдап-турар. 2015 чылга деңнээрге, 2016 чылда-республикада төлевирлиг туризм ачы-дузазы 9 хуу өскөн азы 102,4 млн рубль-четкен. Туристтерниң саны көвүдээн: 2015-чылда Тывага 55 муң аян-чорукчу-кел-ген болза, эрткен чылын республикага-65 муң хире кижичедип келген. 2015 чылдың-түңнелдери-биле, Тыва Сибирь Феде-ралдыг округта болуушкунуң туризм-талазы-биле мурнуку одуругже үнген. Ол-чылын «Үстүү-Хүрээ» дириг хөгжүм-бол-гаш чүдүлге фестивалы, «Азия төвүнде-хөөмей» деп делегей чергелиг мөөрей, «Евразияның интеллектуалдыг алдыны»-деп аныктарның бириг шуулганы, Сизим-ге орус культураның регионнар аразынга-фестивалы турисчи сорунзаның төптери-болган.

Экономиканың турисчи бизнес-адырының специалистериниң бодалы-биле алырга, республика 2027 чылда – Россия, Белоруссия база ХКД, Европа-чурттарындан, Кыдат, Моол, Япония, АКШ, Австралия база Канададан амгы-үеде турарындан 30 катап хөй, 2 млн-хире туристерни хүлээп ап болур деп, Тываның Баштыңының парлалга албаны-медеглээн.

Ном байырлалы

Сентябрь 7-де Алдан-Маадыр аттыг Национал музейге «Мени мурнаан» деп номнун баштайгы таныштырылгазы-олган. Тывада бир сураглыг политик, күрүне ажилдак-чы, республиканың баштайгы инженерлериниң бирээзи-Чимит-Доржу Ондарның ийиги номунуң байырлалынга-алдарлыг күрүне ажилдакчылары, аңгы-аңгы үелерде-рүне баштыңчылары, удуртукчулар, хүндүлүг хоочуннар,-ийсыралдыг интеллигенциясы база Тываның инженерлер-социациязының кежигүннери киришкен.

«Мени мурнаан» деп но-а Чимит-Доржу Байырович-дыралының эрткен оруун,-үн инженерден дээди эр-гыргага канчаар четкенин,-ен чүс чылдың 1980-1990-дарында Тывага политик-олуушкуннарны, ол үениң-үзүн сактып, бодунуң ту-н коргуш-сыныш чок де-шкенин тодарагы-биле-эн. Автор номунуң адын-чылдың август айда болган-ушкуннарга тураскаадып-ны безин анаа звес. Ынчан-т-Доржу Байырович Тыва-ның Дээди Совединиң дар-херек кырында Тываның-ттар чөвүлелиниң даргазы-аш эрге-дужаалындан эки-биле халашкан.

ТӨӨГҮЛҮГ УЖУРАЖЫЛГА

Номнун таныштырылга ба-йырлалында Тываның удуртук-чулары чораан дөрт дарганың-төөгүлүг ужуражылгазы онза-гай болган: 1973 чылдан 1991-чылга чедир Тываның Партия

обкомунуң бириг секретары-Григорий Чоодуевич Ширшин, 1991 чылдан 2007 чылга чедир-Тываның бириг Президентизи, Чазак Даргазы Шериг-оол Диз-жикович Ооржак, 1991 чылдан-1998 чылга чедир Тываның Дээ-ди Совединиң даргазы Каадыр-оол Алексеевич Бичелдей база-Чимит-Доржу Байырович Он-дар. Ол үениң төөгүлүг болууш-куннарын, удуртукчуларның, политиктерниң ажил-чору-дулгазын сайгарып, бодунуң-үзөл-бодалдарын дидими-би-ле бижээнин санал-онал со-лушканнар үнелеп чугаала-аннар. Ылаңгыя ол үелерде-болуушкуннарның херечилери-Григорий Чоодуевич биле Шери-оол Дизжиковичиниң чугаалары-дыка солун болган.

Улуг өгбениң бижээн ному-чүгле удуртукчуларга звес, аныяк-өскенге республиканың-эрткен үезин, төөгүзүн ханы би-лип алырынга чугула. Чону дээш,

ОНДАР
ЧИМИТ-ДОРЖУ
БАЙЫРОВИЧ

Ч.-Д. Ондарның бириг ному.

Төрээн чурту дээш ажилдап чо-раан хоочуннуң бижээн номунуң-таныштырылгазы онзагай чылыг-байдалга эрткен.

Алдынай СОЯН.
Арслан АРАКЧААНЫҢ
чуруктары.

ПРЕЗЕНТАЦИЯ КНИГИ
ОНДАРА ЧИМИТ-ДОРЖУ БАЙЫРОВИЧА

Дөрт удуртукчу.

Чеди чүзүн малымайны

Тускай арын

Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг

ХОРУМ-ДАГНЫҢ МАЛЧЫННАРЫНДА

Чөөн-Хемчик кожуунда Хорум-Дагның Элезинниг-Ховуда чаа кыштагның ээзи, ийи ажы-төлдүг аныяк малчын Владик Кууларның өг-бүлөзи 2016 чылдан эгелеп боттанып эгелзэн «Аныяк өг-бүлөгө – кыштаг» телевилелдин киржикчизи. Владик Артышович эрткен кыжын кыштааның тудуун доозуп шыдавайн барган. Малының кажаазыны кылып алза-даа, серизин кылып дээш, акша-хөреңгиге берге болганындан чадажып турган. Хорум-Даг суму чагыргагы губернатор телевилелиниң

киржикчизи малчынын деткип, чедир кылдырмаан ажилдарны доозарына херек кадаг, манза, ыяш садып алырынга, сери шыварынга хереглээр өл талды кестирип, негеттиниң турар акша-хөреңгини тывар дээш боттуту дузаны көргүскен.

Тал кезип белеткээринге 5 улуг эр кижиге август 28-те ажилдааш, улуг үүлени бүдүргөш, август 31-де үш машина ишти талды Элезинниг-Ховуга сөөртүп чедирген. Ийи хүн эрткенде, суму чагыргазының даргазының хүлээлгезин күүседип турар Радий Монгуш баштаан шефчи-

лер сериниң ооргаларын салып, баштай кургаг талды, ооң соонда өл талды чадып тургаш, кышкы хой кажаазының серизин кылып доозуп бергенер.

Ынчалза-даа ам-даа кылып ажилдар хөй. Сиген кажаазын кылырынга хыртың манзалар хөйү-биле хереглеттиниң турар, ону сөөртүп алырынга «КамАЗ» автомашинага кывар-чаар материалдар херек. Чагырга даргазы Радий Эрес-оолович автомашинага кудар солярканы хариылаар болган. Чаа үнген неделяда сиген кажаазын кылыптарга, аныяк малчыннарның сиген кезер

шөлүндө трактор-биле кестинген, хөпзэннэн 12 хире тонна сигенни сөөртүп эккээр сорулгалыг.

Хорум-Дагдан губернатор телевилелиниң 2017 чылда киржикчизи болган Сагаан Сендажы база-ла өг-бүлелиг, ажы-төлдүг аныяк малчын. Ооң кыштаа Кызыл-Дуруг деп черде.

Сагаан Байлак-оолович хоюн кадарбышаан, кыштаанда бодунуң чоок кижилерин чыып алган ажилдап турар. Бо аныяк малчынга ада-иези кончуг улуг деткимчени көргүзүп, төрөл бөлүүн углап-баштап, ажил-чорудулгазын шуудадып турары мактаксан-

чыг. Бо хүннерде кышкы каханаларын кылып, ооргаларын салып, чадагай каханаларын салып, өргөннерин быжыгалаан.

Чуртталга бажының лары соңга караан ажаа эжик кастактарын салып, нап турганнар. Сиген кажинче Сагаан Сендажы бөлүзүниң кежигүннер таябрының баштайгы он кирерлер. Суму чагырга база хөй ниити органдарындан шефчилер хөпзэннээринге дузалажып.

Вячеслав Мочалов
"Чаа орук" со-
ред

Ажыл-ишчи хоочуннуң сүмөлүгү

ЧЕМГЕРИКЧИ МАЛЫМ

Алым ишти Эзмиаа Ахуперова-биле шаандан тура-ла, хөй эвес-даа болза, ийи-бир саап ижер инектерни ажаап, карактап, оларның ажы-биле уруг-дарыывысты кадыкшыраак кылдыр өстүрүп алды-выс. Малда багай чүве чок, ооң ажыын көөр дизе, ону чай-кыш дивейн, изиг-соокту-даа шыдажып, сиген-ширбилин үезинде белеткеп, кышкы кажаазынга чогуур үезинде кургаг өдөкти белеткээр дээш чымыштыг ажылы эңдерик болур. Бир эвес инектер саны көвүдөй бээр болза, ажил база көвүдөп турар.

Харыыс пенсия назыны чедө бээр, 1992 чылдың май айда каш инээвисти сүрүп алгаш, Куран суурга кээп чурттап бердивис. Самагалдайдан көжүп кээривиске инектеривис 8 баш турган. Саар инектеривистиң сүттүү-даа аажок. Эртен-кежээ саган сүдүвүстү сүт тыртар машинага сметаннааш, саржаг, чөпкекти кылып ап турдус. Чылдар эрткен тудум-на инектер саны немежил, ооң-биле кады-ла сүт-саан элбеп, кылып ажилдар эңдерли-ле берген.

Эрткен чүс чылдың 90 чылдарының эгезинде совет күрүнө экономиктиг кризиске таваржып, сандарап дүжүп, чоннуң амыдыралы ниитизи-биле кошкаап баткан. Совет эрге-чагыргага азырадып өөренип калган кижилерге хенертен чурттуң экономиказы, ажил-агыйлар хоозурап, дүжүп эгелзэрге, амыдырал-чурттаары бергедей бербейн канчаар. Чоннуң ол үеде дүвүрөп, бергедеп турганы чер-ле чөптүг. Ажил тыгылбастан, акша-көпөөк үстүп, куруглап эгелзэн. Чамдык оор-кайгал кижилер канчап-чооп амыдыраарының аргазын бодап, чоннуң мал-маганын оорлап эгелзэн. Бистер база инектеривисти үш-дөрт-даа катап оорлаттывыс. Ол алырда ийи-чаңгысты-даа эвес, он-ону-биле, сөөлүндө мырыңай 17 башты сүре бердилер. Оларның чамдызын тып ап-даа турдус, колдуу-ла ол-ла хевээр оорлар чемижи бооп турду.

Чылдар эртип, чоннуң амыдыралы чоорту экижил, тыва кижиге азырадыкчы хөөндөн үнүп, кандыг-даа ажилды кылыптар апарган. Чоннуң улуг кези эвээш-бичии-даа болза амыдыралын мал-биле холбаштыра берген. Ол кончуг шын, чүге дээр, тыва кижиге эът чип өскөн. Капуста, картошка, янзы-бүрү

ногаалар эки-ле харын. Ынчалза-даа тыва кижиге эът чок болза халап болганы ол. Малды масса-лы-биле оорлаар чорук эвээж-жэн. Кайы-даа кожуунга чорааш эскерерге, малдың өзүп-көвүдөп турары өөрүнчүг, чоргааранчыг-даа апарган.

Көвөй малы чаттып

оъттаан

Көктүг-шыктыг чуртумайны,
Хөөмөй-сыгыт

ындынналган

Хөглүг-омак чонумайны

деп денди-ле шын шүлүктээн. А олырыны ат-сурагыг артизиви Ириль тааланчыг кылдыр-ла ырлаар ышкажыгай. Аныяктар малче үнүп, ада-иезиниң изин басып чорууру дээр-ле, амыдыралдың шын оруу ол-дур.

Куранга келгеш, 25 чыл чедип тур бис. Бо чылдарда инектеривис ниити баш саны 40-50 чедир өскөн. Эрткен үелерде инектеривистиң аажы-чаңын дыка-ла хайгаарап келдим. Инек-даа, аът-даа шаанче дыка-ла угаанныг болур чүве-дир дээр-зин эскердим. Олар чоорту кижиниң үнүн таныыр апаарлар. Баштай адым дугайында каш сөстен бижип көрейн. Ооң адын Шөртээне дээр. Адынга дыка таарышкан, атынып чаңчыкканы-даа кончуг. Эртен инек кадарып айттарында, бодумга, адымга чеми тус-тус хаптарга суп алыр мен. Черге баргаш, аъттың эзерин сойбайн салыптар. Ынчаарга аът инектерни өөрзүне берген болгаш, оларның аразына оъттаар. Кажан бичии хүнезинивисти чиир шак чедип кээр, адымны кыйгырыптарымга, боду чедип кээр, ынчангаш кады чөмөннөп алыр бис. Инектерден ыравас, чанынга-ла оъттаарына ынаа кончуг. Кежээ коданга келгеш, база бичии отруби (тараа хевээ) чип чаңчыга берген. Оозун чивес болза кижини эдереж туруп бээр. Бир катап май айда чүве. Төрүүр инээвис өөрү-биле келбестээн. Ону дилеп аъттыг чоруптум. Каскал иштин дыка-ла үр дилеп келдивис. Инээвис тыгылбас. Оон бир кезек шеттер чанынга чедип кээривиске, адым киштей берди. Оон бежен хире метр чоруп орувуста инээвис төрүп алган бо тур-ла. Мал инекти мында тур деп шагда-ла

билипкен, а кижиге ону эскербээн. Инек ында тур деп аът канчап билипкенил? Чыдындан бе азы шимээнинден бе? Чер-ле ынчаш, кандыг-даа малдың чүве энде-вези, угааны чамдыкта кижиден дээр деп болур. Караңгыда азы хар чаап, хадып, шуурганна-даа турда, инектер чер-ле оруунчас-лас, коданынче кижини эдиртип эккээр эвес бе.

Бистиң инектеривис шупту аттарлыг. Оларны өөг-өөг деп кыйгырып турбас бис. Чүгле аттарын адаарга билир. Бызаалары база аттарлыг. Кажаже кириерде, хөне-хөне деп чугааланырга киргилей бээр. Шынын-да болза, тыва кижиге хөне-хөне деп сөстү анай-хураган кажааларда ажыглаар болгай, а бистер бызаалар кажааларда оларны чаңгыстап тудуп турбазы-биле хөнөлөп өөредип алыр бис. Бир катап кеннивис уруу-биле кежээки саалда үезинде чедип келгенер. Биске дузалажып олар база инектерни сагжы бердилер. Бызаалар боттарының чыдар кажаазында чытканнар. Кеннивис бир инектиң бызаазы кайыл дээр, Марта-Марта деп кыйгыра бээривиске, ол бызаа халып кээр, кеннивис шуут кайгаан. Шупту бызааларны адааш-ла, саарга магадап турду. Адын адаваанда бызаа келбес болган.

Кышкы үеде эртен одарже үндүрерде шуптузунга бичии немелде чөм бээр бис. Кежээ кээр, база ындыг. Инекти эртен-кежээ чөмгөрип өөредип алырга, олар черге хонмас, ыяп-ла чеми бо-дааш чанып кээрлер. Кажаже кажан кирерин инектер боттары-ла айты бээр. Соок дыңып келген болза, дөрт даванын бөле басыптар азы кажааже чүткүп эгелзээр. Кышкы үеде бода малдың улуг негелдези – адаанга чадар өдээ. Күзүн өдөкти кургаткаш, кажааже киригеш, инектерниң хөреке адаанга, кажаа ханазын дургаар оваалай төп алыр, ынчап каарга март айны төндүр өдөк четчир. Эртен инекти үндүргөш, тарадыр басып алган өдээң катап хөрээниң адаанче бөлүп каар. Ынчап турарга кыжын немелде өдөк-даа херек чок. «Бода малдың чыдыны, бот кижиниң хырны» деп чонувус анаа эвес чугаалаан болдур ийин. Чүс-чүс чылдар өттүр өгбелеривистиң

ажыл-ижиниң, амыдыралының биске арттырып каан чечен-мерген өөредии, алдын сөстери биске үнелиг. Инектиң адаа багай болза, инектер ыргак-ыргак болур, бызаазын база ара салыптар апаар. Аргалыг-ла болза соок суг-биле суггарбас болза эки. Кыштың кончуг берге беш айын шыдажып эртип алырга-ла, мал оон ыңай ажырбас. Инектиң база өске-даа малдың чеминге акша харамнанмас болза эки. Сат-тыгган чемиңиң өрттөн хөөкүй мал боттары-ла чоорту «төлөп» эгелзээр.

Инектаривисти кажаага шуптузун баглап өөредир бис. Инек бүрүзү бодунуң туржун билир. Кажаже киргеш-ле, туржунга баар. Инектеривис бистерниң үнүвүстү таныырлар. Саарга, кижиге дыка көөр, кижиниң хөвин чыттаар. Өске кижиге саарга, шимчээр, депкиленир. Инектерни чер-ле каржылап болбас, оларны каплас, эттевес. Чүге дээр, бак чаңааш сүдүн бербейн баар. Инектерни кижиге ыш-каш суйбап, эргелеткен ыш-каш дырбаарга, дыка таалаар.

Инектар-даа, бызаалар-даа кандыг-ла-бир чылдагаан-биле аарый бээр таварылгалар турар. Мал эмчизи чалаар дээр, ырак. Ам канчаар бот эмнээр апаар. Инекти, бызааны сыкыртыр, эмгилери ыжа бергенде, соңгузу доктаай бээр, шуптузун бодун кылып апаар сен. «Думчукка тулганда, бызаа сугжу» деп чугаа ыш-каш, чондан айтырып, көрүп, өөренип тургаш, кылып-ла чоруурунга, мал эмчизи-даа, зоотехник-даа, саанчы-даа апаар сен, чүгле диплом чок дээрден башка. Ынчангаш мен бодумну орус чоннуң чугаалаары ыш-каш «и швец и жнец, и в дуде игрец» деп шоодар-даа мен. Кижиниң кылып шыдавас ажылы чок, чүгле күзөл херек.

Амгы үеде Тыва Чазак аныяктарга хой, инек-биле деткимче көргүзүп, оларны малга биче амыдыралга өөредип турарына сеткилимден чүлдүгүнүп, ону деткип турар мен. Мал-биле халбактанган кижиге кажан-даа аштавас, кажан-даа самдар хептиг чорбас. Инектиг кижиге тодуг, хойлуг кижиге каас.

Саар инектеривис 17-20 баш чедип турду. Оларның шуптузун

саарының бергежи кончуг чамдыктарын ыдып бер бис. Ол хөй сүттү тырта жылаар, сметана, саржаг дээш дыка хөй тыва чөмө, садып сайгарып-да дувус. Хире-шаавыс-биле мак, Самагалдай, Белдик суурларга аыш-чемиivist гарып турдус. Куран сүр чону колдуунда саан апарган бис. Саанчыла чыл болдум. Кызыл хыры кылбас ийик, ам-даа саан чор-ла мен. Үр чылдарда чылаан дээш, суурнуң даргазының Хүндүлел биле шаңнаткан мен.

Ынчангаш ажилым йында, чемгерикчи малгайында сактып бижидим ажылы-биле холбашып ч аныяктарга бистиң арга-дугавыс херек-даа боор чад амыдыралды шын оруу чорудуп, чон аразына төл черни ээлеп, ат-алдарлыг болур дизе, карак-кызыл, ажилдан салдыкпайн, а дан ырак, ооң-биле холпас болза-ла амыдырал болур. Кижиниң арын-ну ат-алдарын, амыдыралын басып чоруур чаңгыс дайза дур — арга. Хуваны-даа кик кундаганы-даа ижерге, дем эзирир. Ооң орнунга тө чөмөннөп чораны дээр. Чон аразына экти бедик, делгем, кижилер-биле дөмөндөп чоруур болбас.

1991 чылдың август совет тургузуг дүшкөн соң амыдырал бергедеп, хол чөмөннөп байдалды чон шыжып эрттирди. Каш малының ачызында, бистер ол бергедеп кинни эскербээн бис. Инектен аңгыда, 10 хире лана породаның хаваннарлыг кастыг турдус. Кыска у азыраар бежен баш брой дагааларны база азырадып. Олар-биле чергелештир хире баш хой-өшкүвүс б турган. Ам чүгле он шаа инек бис. Ынчап-ла ажил-биле хүннү эрттирип, оъттуг-кеч арыг-агаарлыг оран-тандыг — Куранывыстың база ында таан чонувустуң авыралыг хүнүвүс манап, хүүрээвис анып алган, бөгүнге чедир бөдүн чурттап чор бис.

Биче-оол Со-
Тес-Хем Ко-
Кышкы алыр

Алдарлыг хоочунуус

ООН АДЫ –
ШКОЛАДА,
КУДУМЧУДА

Тываның Баштыңының чөвүлүкчизи, Тыва Республиканың инженерлер ассоциациясының президенти Чимит-Доржу Ондар август 31-де Ак-Довуракта «Тыва даг-дүгү» комбинатына чедип, ында даг-дүгүнден продукция бүдүрүлгези биле таныжып, хоочуннар-биле журашкан.

Бо комбинаттың баштайгы директору Ондарны «Тыва даг-дүгү» кызыгаар-тынган харысалгалыг ниитилелдин дүгү болбаазырадыр комбинатының» тиге директорунуң оралакчызы Юрий Маркитан уткуп алган. Ол шакта кыска медээни берген. Арылгалыкказында ам 120 кижи ажилдап, хонукта 20 тонна даг дүгү болбаазырадыр. Ол хире эвээш-даа болза, баш-

бадырларга, чүдүрүкчүлөр улуг машиналарга, КамАЗтарга чүдүрүптерге, Абажаже аппаар. Оон ыңай демир-орук-биле «Тыва» даг-дүгү комбинат-биле керээлиг ажилдап турар хереглекчилерге чорудуптар.

Тыва ажилчыннар боттарының хомудалын-даа илереттилер: шалың эвээш, ажилдың хоралы дээш күш-ажыл стажына чиигелделер кирибейн турар, ажилчын идик-хеп, ижер суг, аш-чем-биле хандырылгал улуг айтырыг. Соңгаартан келген ажилчыннарның шалыңы улуг, тыва ажилчыннарның шалыңы эвээш дээш оон-даа өске.

Бүдүрүлгези базымнарны кылып турда, ажилчыннарның негелдизи чер-ле ындыг дээрзин Ч.Д. Ондар кончук эки билер. Алыр шалың бүдүрген продукцияның хемчээли болгаш шынарын дорт хамаарылгалыг болгай. Бо комбинат айда 35-40 тонна чедир продукцияны бүдүрү бээр болза, ынчан үстүнде айтырылгал чоруту чиде бээр. Бүдүрүлгениң бут кырынга турарына үе херек, билдиги удуртулга херек.

«Тыва даг-дүгү» комбинаттың чингине директору Александр Тоестов буурап дүшкен даг бүдүрүлгезин быжыг бут

кырынга тургузуптар улуг арга-дуржулгалыг кижилер дээрзин бадыткап шыдаан. Ол Кольск чартык ортулукта хоозураан бир бүдүрүлгени чедишкенин ажилдадыпкаш, оон орулгазы-биле Тываның даг-дүгү болбаазырадыр бүдүрүлгезин ажилгалга кирип эгелээни бо. Чаңгыс чыл дургузунда Тоестов септелге-механика цегинде дадарып калган станоктары ажилгалга кирипкен, ол дээрже демир чондурар, үттээр, кезер совет үениң кедергей эки станоктары-дыр. Кандыг-бир механизм үрелирге, боттары аңаа чондурар кылып алыр. Ылаңгыя электрик шимчедикчилерни маңаа септеп, кылып алыр аргалыг апарганы өөрүнчүг.

Александр Тоестов келген дораан тыва дылды өөренип эгелээн, ам

тивалап мендилежир, бичии чугаалаптар апарган. База бир солун чүве: ол Белоруссияга олурар алгаш, талыгыр Ак-Довуракта бүдүрүлгезинде кым, канчаар ажилдап турарын спутниктен ГЛОНАСС системазын таварыштыр көрүп олурар. Фабриканың даштында, цехтерде видео-камераларны тургузуп каан. Амгы үеде ажилчыннарның 50 хуузу Саян артындан кээп турар, 50 хуузу тыва ажилчыннар. Александр Тоестовтун келир үеде сорулгазы – комбинаттың ажилчыннарын, инженер-техниктер ажилдакчыларын шупту Тыва чурттуг кадрлар-биле четчелеп, шаанда ажилдап чорашан улустан хоочуннар чөвүлелин тургузары.

Дараазында Ч.Д. Ондар Ак-Довурактың Культура ордузунга «Тыва даг-дүгү» комбинаттың хоочуннары-биле журашкан. Аңаа фабрикага өйлекчи мастерлеп ажилдап турган Кылын-оол Монгуш, оон өөнүң ишти, операторлап турган Катя, каңнакчы Владимир Монгуш дээш өскелер-даа келгеннер. Бодунуң үндүргени «Үе мени мурнаан» деп ийги номун Ч.Д. Ондар таныштыргаш, кижилерүзүңге белекке берген.

Хоорайның чаа кудумчузун алдарлыг инженерниң, удуртукчунуң ады-биле адаар дугайында доктаалды Ак-Довурак хоорайның администрациясы, Төлээлекчилер хуралы хүлээп алган дугайында медээни адыш часкаашкыннарының адаа-биле дыңнаткан. Оон кадында Ч.Д. Ондарның чурттап турган бажыңыга тускай самбыраны азар деп турарлар. Ак-Довурак хоорай, «Тыва даг-дүгү» комбинат Чимит-Доржу Байыровичиниң удуктукчу бооп баштайгы күш-ажылчы базымын эгелээн, оон соонда амыдыралдың делгем оруун-че үдээн черлер бо-ла болгай.

Маадыр-оол ХОВАЛЫГ,
чогаалчы.

Тываның Чогаалчылар эвилелиниң 75 чыл оюнга

ТЫВА ЧОГААЛДЫҢ АККЫР ӨӨ

Тыва чон шаг төөгүдөн бээр кайгамчык салым-чаяанныг чечен-мерген чорашан дээрзин чоннуң аас чогаалы херечилеп турар. Бистиң ада-өгбелеривис улустуң аас чогаалының тергиниң үлгерлерин чаяап тургускаш, хөй-хөй салгалдар дамчыштыр амгы үеге чедирип, ол үнелиг үүже эртинени бижик-билигилгил салгалдарга дамчыдып бергени өртээ чок улуг белек болур. Оон ачызында бижимел тыва чечен чогаалды тургузары, бир талазында, белек болган чадавас.

1930 чылда тыва бижикти чогааткан соонда, төрөөн дилывыска баштайгы бижимел чогаалдар болгаш үндезилекчи чогаалчылар көстүп кээп, солун-сеткүүлдерге, чыынды номнарга оларның чогаалдары парлаттынып эгелээн. Оон-биле чергелештир орус дылдан баштайгы чогаалдар окулгаларын кылып, классиктиг орус-совет литературадан тыва чогаалчылар хөйүн өөренип, билип ап эгелээн. Ол үеде чогаал бижип шенеп чоруур кижилер кожуун-суму бүрүзүңге көстүп келген деп болур. Ынчангаш Тыва Арат Республикага Чогаалчылар эвилелин тургузуп болурунун барымдаалары бар деп чүүл бадыткалдыг апарган.

1942 чылдың октябрь 10-да ТАР-ның Чогаалчылар эвилелин тургузар дугайында Сайыттар Чөвүлелиниң (Чымба ат салган) болгаш ТАРН ТК-ның (Тока ат салган) каттышкан доктаалы үнген. Ноябрь 22-24 хүннеринде Тываның Чогаалчылар эвилелиниң тургузукчу хуралы (конференциясы) болган. Шак ол баштайгы хуралга ук эвилелдин Уставын хүлээп ап, баштаар черниң кежигүннеринге С. Бүрбүнү (баштайгы даргазы), О. Саган-оолду, А. Пальмбахты, С. Сарыг-оолду, Б. Хөвөөмейни, А. Бобкованы болгаш Л. Чадамбаны соңгаан.

Эвилелдин баштайгы кежигүннери ол үениң интеллигенциясы: башкылар, даргалар, агрономнар, артистер, журналистер, көдээ корреспондентилер болганын баштайгы тыва чогаалчылар деп санап болур 31 кижиниң аттарын чогаал шинчилекчизи В. Салчак илередип үндүрген (В. Салчак. «Чогаалдың судалы – алдын шыгжамыр-да», Кызыл – 2015. Элээн хөй дараазында киригеним медээлерни, факт-барымдааны база бо номдан алганымны сагындырып каайн.) Тываның улустуң чогаалчызы Монгуш Кенин-Лопсан «Чечен чогаалдың ак өөнде» деп солун сактышкыннары бижип, 1944 чылдың чазынында Кызылга тыва аныяк чогаалчыларның баштайгы семинары канчаар болуп эрткенин төөгүз. Шынап-ла, тыва чогаалдың ак өөн тип, ону эң баштай ээлеп турган улуг өгбелеривис – Степан Сарыг-оол, Сергей Пюрбю, Виктор Көк-оол, Салчак Тока, Байкара Хөвөөмей, Василий Эренчин, Олег Саган-оол, Леонид Чадамба, Александр Пальмба, Салчак Самба-Людуп, Донгак Барыкаан болгаш өскелерниң-даа аттарын кезээ-мөңгөде утпас ужурулгусу. Ол ышкаш Монгуш Идам-Сүрүн, Иргит Бадра, Салчак Тамба, Александр Тамба-Сүрүн, Феликс (Ондар) Сеглеңмей, Монгуш Кенин-Лопсан, Олег Сувакпит, Юрий Кюнзегеш, Алексей Хуурак, Константин Тоюн, Виктор Саган-оол, Донгак Бегзи болгаш өскелер-даа улуг эш-өөрүндөн бичии-ле соңнай тыва чечен чогаалдың аккыр өөнчө кирер хуу-салымныг болганын бижимел барымдаалар бадыткап турар.

1945 чылдың октябрь 16-да ТАР-ның Чогаалчылар эвилелин Совет Чогаалчылар эвилелиниң Тыва салбыры кылдыр чаарткан, оон баштаар чериниң даргазынга О.К. Саган-оолду соңгаан. 1958 чылдың июль 31-де РСФСР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң Тыва салбырының бирги отчет-соңгудалыг хуралы болган. 1962 чылдың апрель 28-те, РСФСР-ниң ЧЭ-ниң Тыва салбырын «Тыва АССР-ниң Чогаалчылар эвилели» кылдыр эде тургускан, оон тургузукчу съездизи 1963 чылдың январь 22-де болуп эрткен. Амгы үеде тыва чогаалчыларның чогаадкы эвилели «Тыва Республиканың Чогаалчылар эвилели» деп ат-биле ажилдап турар. Эрткен 75 чыл дургузунда тыва чогаалчыларның беш салгалы солчуп, чечен чогаалдың сайзыралына улуг үлүг-хуузу ээлчештир кириген.

Тыва чечен чогаалдың хөгжүлдизинге кириген улуг үлүг-хуузу дээш аңгы-аңгы чылдарда Тываның улустуң чогаалчызы деп бидик атты дараазында чогаалчыларга тывыскан: С.Б. Пюрбюге (1973 ч.), С.А.

Сарыг-оолга (1974 ч.), С.К. Токага (1974 ч.), К.-Э. К. Кудажыга (1978 ч.), Ю.Ш. Кюнзегешке (1993 ч.), М.Б. Кенин-Лопсанга (1994 ч.), С.С. Сүрүн-оолга (1994 ч.), Е.Т. Тановага (2005 ч.), А.А. Даржайга (2007 ч.), Ч.Ч. Кууларга (2010 ч.), Э.Б. Мижитке (2011 ч.), Н.Ш. Кууларга (2014 ч.), В.Б. Монгушка (2014 ч.), М.Б. Ховалыгга (2016 ч.). Ол ышкаш тыва чогаалдың сайзыралына үнелеп четпес улуг үлүг-хуузу кирип, чогаалдары үениң шыналгазын алып эртип турар О.О. Сувакпит, М.Ы. Идам-Сүрүн, А.Д. Арапчор, С.Ө. Тамба, Ф.Ш.-Х. Сеглеңмей, Л.Б. Чадамба, М.К. Өлчей-оол, Э.Т. Кечил-оол, М.Б. Доржу, Э.Л. Донгак, В.С. Серен-оол, М.Б. Көжелдей, С.Б. Молдурга, С.О. Майнак, Д.Д. Сарыкай, Д.С. Куулар, А.К. Калзан, З.А. Намзырай, А.С. Бегзин-оол, С.В. Козлова, Е.В. Антүфьев, В.А. Бузыкаев, Г.И. Принцева, М.М. Дуюнгар, З.С. Байсалова, А. Үержаа болгаш өскелерни-даа канчап сагынмас боор. Оларга немештир төөгүдө аттары артып калган улуг тоолчулар Т. Баазаңай, О. Маңнай, О. Чаңчы-Хөө болгаш өскелерни-даа черле уткуп болбас. Амгы тыва чогаалда туржу быжыг эш-өөрүвүс О.К. Туң-оол, Ч.Б. Ирбижей, К.Д. Бижек, К.К. Чооду, Ш.М. Суваң, З.Б. Самдан, И.И. Бадра (Игорь Иргит), А.С. Шоюн, Ч.Ч.-Д. Ондар, Э.Б. Цаллагова, И.П. Принцева, Н.Д. Серенот, А.Х. Ховалыг, Л.Х. Иргит, М.А. Күжүгет, С.С. Комбу, Л.Х. Ооржак, У.А. Донгак, Л.С. Мижит, Р.Д. Лудуп, М.Н. Ооржак болгаш өскелерни-даа (аттары бо даңзыже кирбээн эш-өөр база-ла хөй болбайн канчаар) адавайн баар аргавыс чок. Тыва драматургияны сайзырадып, театрының сценазынга хөй шишлерни тургузарына көскү үлүг-хуулу Виктор Көк-оол, Кызыл-Эник Кудажы, Екатерина Танова, Владимир Серен-оол, Эдуард Мижит болгаш өскелерни-даа демделгээри албан. Тыва чогаалды сайзырадып, бурунгаар шимчедип чоруур салым-чаяанныглар, шынап-ла, хөй-дүр!

1946 чылда тыва чогаалчыларның кол парладыр органы болур «Улуг-Хем» альманах үндезилеттинген, 1992 чылда ону сеткүүл кылдыр эде тургускан.

Тыва чогаалчыларның чогаалдары делегейниң дыка хөй дылдарынче окулдуртунган, ылаңгыя орус дылче окулгалар эң хөй болуп турар, ол ышкаш ССРЭ турар үеде, украин, белорус, казах, кыргыз, якут, хакас, алтай, татар болгаш өске-даа дылдарже хөй окулгалар кылдынган. С. Токаның «Араттың сөзү» болгаш С. Сарыг-оолдун «Аңгы-оолдун тоожузу» деп романнын өске дылдарже хөй-биле окулдурган. Тыва дылче окулгалар база арбын: делегей чогаалының классиктерин, амгы орус, алтай, хакас, якут саха, моол, казах, украин, белорус болгаш өске-даа чогаалчыларның чогаалдарын окулдургаш, тыва дылга парлааны, окулдурган шишлерни театр сценазынга ойнап көргүскени бистиң чогаалчыларның мергежил талазы-биле өзүлдизиниң көскү херечилели болуру чугаажок.

Тыва чогаалчыларның чогаадкы эвилели амгы үеде сан талазы-биле өзүлдизиг болуп, арга-мергежили бидик чогаалчыларны каттыштырып, бодунуң мурнунга чаа чогаадкы сорулгалар салып, тургустунганындан бээр 75 чыл оюн төлөптии-биле уткуп турар.

Юбилейивиске уткуштур хүндүлүг солунувус «Шынның» арыннарынга үндезилекчи чогаалчыларывысты адап, эвилелдин ажил-чорудулгазының эң солун, чырыткылыг арыннарын катап сактып алып, тыва чогаалчыларның эрги, чаа чогаалдарын парладыр сорулгалыг бис. Номчукчуларны, чогаалчы эш-өөрүвүстү бо ажил-херекке идеккейлиг киржиринче кыйгырып тур бис!

Николай КУУЛАР,
ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң
баштаар чериниң кежигүнү.

Ч.Д. Ондар Галина Хомушкү-биле.

быжыг базымнар-дыр. Хонукта 40 аны бүдүрер сорулга салдынган, ын-рулгалыг апаарга, ажилчыннарның төлевири көвүдээр. Амгы үеде шалың 20 мун рубль.

Чимит-Доржу Байырович бо бүдүрүлгезиниң бодунуң холу-биле талыгыр 1964-жыл сентябрьда ажилгалга кириген болганда, мында техниканы, технологи, беш салаазы дег, кедергей эки. Ынчангаш даг-дүгүнүң рудазын ашавар механизмден эгелээш, өгөн продукцияны шоодайлааш, транспортка чүдүреринге чедир ди көргүзерин директорнуң оралакчыдан ол дилээн.

Даг-дүгүнүң рудазы бункерже кирерге, шавар дериг-херексел хая-дашты ктей буза шаап турарын көргүстү. Уүеде шак ындыг ийиги дробилканы ажилгалга кириптерин Дмитрий Тан дыңнаткан.

Лабораторияның эргелекчизи А. Хомушкү 1974 чылда-ла маңаа анылап ажилдаан. Рынокке шилден бээр мынча чылдар иштинде атория бүдүн-бүрүн артканы онза. Хомушкунуң чугаазы-биле алырга, ызында 3 ээлчег бүрүзүңде-ле 2 ант ажилдап турар.

Хереклекчилерниң ап турары 550, орттарның даг-дүгүндөн аңгыда, олгаш 3-кү сорттуун база болбаа-лып турар. Бидик шынарлыг 2-ги уу база бар, ол ам дээрзизинде ырыда.

Арылгал фабриказының эжииниң ак-өйлекчи Владимир Шөртөн-биле ондар ужуражып чугаалашкан. Ам-нда Хүлер Монгуш-биле иелээн апа турарын ол дыңнаткан. Ийиги ак полипропилен шоодайларга гүндөн болбаазыраткан продук-т сорт аайы-биле ургаш, аксын турарлар шоодайларны адаанче

Эге класстарга Алдын-Маадыр школазынга өөренип турган мен. Ынчан 4 чыл школазы, чаңгыс бичи бажың турган чүве. Ол 1954-1957 өөредилге чылдары-дыр. Чоорту школаны улаштыр тудуп, 7 чыл школазы кылдыр чаарткан. 7 чыл школазының баштайгы доозукчулары болган бис. Алдан-Маадыр 8 чыл школазы апаарга, баштайгы доозукчу өөреникчилери база бистер бис.

Алдан-Маадыр школазынга орус, татар, хакас, украин, бурят дээш хөй-ле нацияның башкылары ажилдап турган. Школага янзы-бүрү темалыг кезээлери, чаа чыл байырлалдарын, чүгле дошпулуур-биле үдээр. Кол музыкантывыс Шүңмек угбай чүве, ол дошпулуурга денди ойнаар. Танчыларны дең чырынга (ынчан электр чыры бар эвес) ша-кыладыр тевер чүве-ле болгай. Шеригден халажып келген аныяк кижизидикчи башкылар интернатка ажилдай бээр, байдалывыс эки талазынче өскерилген. Оларның аразындан Омзаар Шетович (фамилиязы Серээ ышкаш чүве) аажок талантылыг, гармошка ойнаар, танцы тевер, ырлаар. Ынчан мен, бичи киж, гармонь үнүн аажок чарашсынып, бүгү-ле сагыш-сеткилим-биле ынакшып, Омзаар башкының соондан эдерип маңнап-даа турар мен. Башкым мени кээргээш, гармошканы тутсуп, өөредип эгелзэн.

Ийги кижизидикчи башкывыс – Маржымал Очурович Ондар. Ол кедергей талантылыг, игил, бызаанчыга ойнаар, хөөмейлеп сыгыртыр, чазанып турда аажок шевер, оюн-баштак чаңгы.

Бурунгаар көрүштүг башкыларывыс хаван оолдарын саткаш, интернаттың өөреникчилеринин чеминин арты-биле азырап эгелзэн. Хаван оолдары 8-9 ай болганда кылаштай албас, ужазын черге шанчып алган оор. Кедергей улуг хаваннарны кожуун төвүнге саткаш, кирген акшазы-биле хөгжүм херексел-дери садып эккелгеннер. 4 гармошка, чеди хылдыг 5-6 гитара, 7 балалайка, 4-5 мандолина, нота салыр пультулар – хылдыг хөгжүм оркестри. Боттары уран

Уран чүүлдүң кижилери

ЧЕМГЕРИКЧИ БАЯНЫМ

чүүлге, хөгжүмге ынак турганы ол-ла боор. Интернаттың кезээки шугум чыскаалыга Омзаар Шетович биле Маржымал Очурович меңээ бир гармошканы интернаттың оюн-тоглаа, кезээлеринге ойнаары-биле хүлээди берген.

Омзаар башкы хүлүмзүрүй аарак баштактанып:

– Александр, эки ойнап өөрени! Ам мээң соомдан маңнаваз ыйнаан бо – диген.

Музыкага сундулуг кезек оолдар, уруглар дыка-ла амырап турдувус.

Гармонь ойнаарымга, мээң чанымдан ыравас сонургалдыг оолдардан шыырак музыкантылар, композиторлар үнгүлзэннер.

Кирилл Дупчунович Ооржак, Борис Дамдинович Ондар, Кошкар-оол Монгуш, Хереп-оол Дажы-Намчалович Ооржак дээш оон-даа өскелер.

Ынчалдыр-ла 3 класстан 5 класска чедир орус, тыва ырларны дыңнап, ойнап өөренип ап чордум. Баштайгы өөренип алган ырым «Колхозчу мен». Оон чоорту валс аялгазы «Дунайские волны», танчылар «Русская подгорная», «Челер-ой», «Краковяк», «Коробейники», орус ырлар дээш оон-даа өске.

Орус башкылар кедергей амырап, темалыг болгаш оюн-тоглаа кезээзи эрттирип, мени аажок мактаар чүве. Кажан 6 класска өөрени бергенимде, композитор Кертик-оол Күжүгетович Монгуш школага музыка башкылай берген. Кертик-оол башкы мээң гармошкага ойнаарымны дыңнааш:

– Богда, ажырбас кижидир сен, Шура. Ынчаарга сени баянга ойнаар кылдыр нотага өөредийн, ынаар сен бе? – деп айтыраарга:

– Шенеп көрейин, башкы – деп, корга-корга чепшээрештим.

Баян деп чүвени ынчан көргөш, аажок сонургаан мен. Базар өөктеринин (клавишлар) хөйүндөн оларга дээрден коргуп-даа турар мен. Амыр чүве кайда боор ийик, бергелер база турган. Баян дээрге гармошка

эвес, дыка аар. Угбайн шала кырынга доңгая дүжүп, хаваам ханзырадыр үзүп-даа турдум.

Гармошкага көөрдө, баян үнү уян чараш, сагыш-сеткилди чыыра тырта бээр, тускай сорунзалыг чүве болган. Чаа чылга чедир нотаны номчуп, бижип турар кылдыр өөренип алган мен. Чамдык нотазы чок ырларны дыңнап ойнаары база болдуна бээр чүве болган, октавалары хөй болгаш. Башкымга «Два гуся» деп ырыны шылгалда хевирлиг ойнааш, ортума демдекти алган мен. Салым-чаян бар хевирлиг кижидир сен, салааларың маңнаарын эки сайзырат дээн.

Ынчан кожууннун школалар аразына көрүлдө-концерттер часкы дыштанылга үезинде үргүлчү болур чүве. Аңаа Алдан-Маадыр школазы шаңналдыг

черлерден черле дүшпейн турган. Харын-даа хөй-ле көргүзүлгөр Кызылга республика көрүлдезинге дорт кирип турган. «Украин гопак» деп танцыны өөреникчилер Москвага көрүлдеже кирип тепкен.

Ол үеде Алдан-Маадыр школазына кончуг талантылыг специалист башкылар чыгы берген үези хевирлиг. А.М. Белек-Байыр, Тываның башкыларының башкызы, боду мандолинага кайгамчык ойнаар, шиилерден үзүндүлеринин режиссеру, Омзаар Шетович Серээ гармонистер ансамблин, Маржымал Очурович Ондар хөөмей-сыгыт ансамблин тургускан, Кертик-оол Күжүгетович Монгуш хөйүнүң ыры бөлүүнүн удуртукчузу, Галина Ивановна танцы башкызы, Борхоева Александровна хормейстер, Экер Түлүшович Кечил-оол

Александр Ооржак.

уруглар чогаалчызы, Хүргүлекович Ондар сирамида цирк көргүзүүн турду.

Кажан Суг-Аксы ортулазын 1964 чылда доозуга, специалист башкы чедишлезинден өскөн Алдан-Маадыр школам музыка, күш-культура башкылар чоруткан. Бир ажилчы базымымны башка эгелзэн мен. Ол мен көпөөк ажилдап берип, эгелзэн.

Алыс бодум бүдүн интернатка өскөн болгаш дилээр кижим бар ээяным меңээ быжыг дичи, чөлөңгичим апарга Республиканың школам музыка башкылап чорударымда болгаш сонга хоорайларның институт кумнарынга өөренип-даа да, баяным менден чар Институттар, группалар, теттер аразына мөөрей концерттер үзүлбөс чүвегай. Аңаа база-ла баян чоруда бүтпес. Өске омак хөй аныяк оолдар, кыс сагыш-сеткилин чоокшурар элдепиг херексел ба чороан.

Кажан өг-бүлө тудуп, даа ажилдарга ажилдап ажы-төлүмнү баяным биле азырап өстүрүп дээш, кырган баянымны хүндүлээрим мында.

Бодумнун чурттал оруктарымны сактып кеземгерикчи баяным менимден ыраваан болду. Баячызында бичи-даа, улустарга чогааткан ыр элзэн бар.

Пенсилялап алгаш, аңаа эвес, Тываның курорттары Белдир, «Чедерге» ба массовиктеп элзэн үр айдым. Хоорайның садикте зыка башкызы херек апар бо-ла чалай бээр.

Ынчангаш ажил чамузаваз мен. Назы-хары гаткан-даа болза, чемге баяным-биле кады ырла омак-сергек чурттап чор мен.

Александр ОО

РФ-тин

өөредилгезинин хүн ажилдак

Хоорайывыс аян-шинчизи

СУГ ХАЛАВЫ КЭЭР БОЛЗА...

2017 чылды делегейде суг болгаш өрт халавының чылы деп агаар-бойдус шинчилекчилери эртемденер, суг болгаш өрт халавы-биле демисежип турар камгалакчылар демдеглзэннер. Чаас-чайыктын кол чылдагаанын бүгү делегейде агаарның чылып оорары, хөлдөр, далайлар, океаннарда сугнун хөй бусталып турары деп олар тайыл-бырлааннар.

Россияның девискээринге база улуг өрттер хып үнгүлзэн. Приморье, Краснодар, Соңгу Кавказ дээш өске-даа регионнарда сугур чаастар чаап, үерлзэн. Бир эвес чоокку үени алыр болза, Башкирияның төвү Уфа дээш ол республиканың өске-даа хоорайлары чаас-чайыкка сентябрь 4-те алыскан. 2017 чылда Тываны база улуг чаас-чайык оюп эртпзэн. Июль 29-та кезээкинин 6 шак үезинде агаар хеп-хенертен өскерлип, хадып, бүргөп, долулу сугур чаас чаган. Ылаңгыя Кызыл хоорайның оң талакы девискээринде бажыңнарның ээлери дыка когараан. Даглардан баткан чаастыг чайык суу чоогаларга мөөңнелип, оон дүрген агып бадып, Холмистая, Подкаменная, 2-ая Заречная дээш өске-даа кудумчуларны хөмө ап, ында бажыңнарның иштинче кирген. Чайыктаан чаастың суу бо кудумчуларга хемнер ышкаш агып,

чиик машиналарны чая шааптар чыгып болган. А найысылалдың кудумчуларына чаас суу хөөлбектелип, чамдык черлерге оң ханызы дискет чедип, чадаг кижилер белең-селең эртер арга чок апарган.

Россияның өске девискээрлеринге кончуг улуг айыыл-халаптыг чаас-чайыктарга деңгээрге, июль 29-та Кызылга долулу сугур чаас бойдустан шоолуг айыылдыг эвес болушкуну-дур. А бир эвес оон-даа улуг чаас-чайык дүжөр болза, республиканың найысылалына байдал кандыг апарып болурун? Ону кара угаан-биле сайгарарын шенеп көрззипер.

Кызыл долгандыр дагларлыг, ордулаш черде туттунган хоорай. Оң талакы девискээри улуг чаас-чайыктан кандыг айыылга таваржып болурун июль 29-та көрдүвүс. Солагай талакы девискээринде даглардан чайык суу бадар болза, хоорайның улуг кезин хөмө таварып чыгып, ол суг бажыңнарның бири болгаш адаккы кысттарынче агып кирер, чүге дээрге чаас суу агып бадар ажык-даа, хаагылыг-даа бугалар (дренажтар) Кызылда тутпаан. Дренажтар хамаанчок, чаас

суу чыгыр кудуктарны безин сөөлгү үеде тутпас апарган. Улуг эвес-даа чаастың суу хөөлбектели бээр черлер хоорайывыстың төп кезээнде бар. Ол дээрге Улуг-Хем кижир коммунал көвүрүгнүн солагай талазында орук дээрбээ болгаш Аныяктар сесерлиинин чаны, Щетинкин-Кравченко биле Чүлдүм кудумчуларының белдириинде №1 школанын ийи каат эрги бажыңының чаны дээш оон-даа өске.

Интернациональная кудумчузунда ДОСААФ бажыңының чанында чаас суу хөөлбектелир участок бар. Аңаа хөөлбектелген суг чоогунда бажыңнарның девискээринче кири ага бээр. Эрткен чайын бо кудумчуда орукту чаартып тургаш, аңаа 1 метр хире ханы кудуктарны тудуп каарга-даа, оон кандыг-даа ажык-дүжүк

чок болган деп ол бажыңнарның чыгы чылары чугаалааннар.

Кызылдың төп кезээнде ажык бо хаагылыг рыноктар чаны база улуг эвес чаас суу хөөлбектелир девискээр, дээрге Красноармейская кудумчузун тып тургаш, чаас суу чыгыр кудук туттастан, а эрги кудуктарда довура долган, оларны аштавайн турар.

Бо черлерге хөөлбектелген чаас Кызылдың чаагайжыдылга комбин суг сордурар машиналар-биле сорд өскээр төгөр ужурга таварышкан. дээрге бензин өске артык чарыгдалдыр.

Найысылалдың кедээр талазы Кызыл биле Каа-Хем суур аразында орукта база чаас суу чыгыр кудуктар

тутпаанындан, бо орукка чыганган суг хоорайның ишти Интернациональная, Каа-Хем дээш өске-даа кудумчуларга агып бада бээр. Бир улуг чаас-чайык дүжөр болгон ол база кончуг айыылдыг болуп.

Улуг эвес чаастан хоорай чамдык девискээрлери хөөлбектелип, кижилер оларны оң кыйып эртер аайын тыптап турда, агаар-бойдустан чаас-чайыктын суг халавы кээр болганчаар ирги бис деп башка сагышка кире дүжөр-дир.

Шаңгыр-оол МОНГУШ

Даш-оол МОНГУШ тырттырган чуруу.

Чаас суунун хаагылыг рынок баарында хөөлбээ.

ЭРТКЕНИН САКТЫП,
БУРУНГААР КӨРҮШ-БИЛЕ

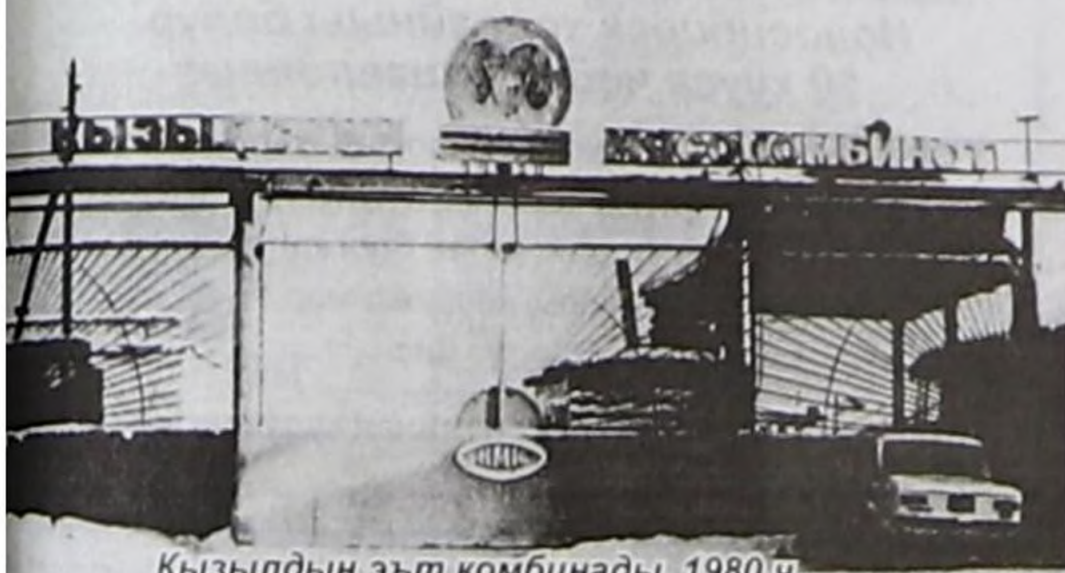
Тывада Росгвардияның албан черинден дашкаар камтал килдизи бо чылын 65 мал оюн демдеглээн. Эрткен илдарның дургузунда база ийги үеде бо албан чериниң кылдакчылары чоннуң, рунениң өңчү-хөрөңгизин дүн-бүрүн турзун дээш, не-хүндүс дивейин хайгаалжылдап турар.

80 жылдарда Тыва АССР-
ХЗ-ының албан черинден
аар камгалал килдизи 72
нун аразынга 66 дугаары
ш. ажил-херекчи болгаш
биле энчүзүн камгалаар та-
арже үнүп келген. Сезен чыл-
Кызыл хоорайның күүсекчи
единиң иштики херектер
зиниң албан черинден даш-
таннвыл килдизиниң улуг

чедирип тур мен деп черле билин-
мес. Оорлап алганы продукциязын
херим ажыр октап, идик-хевиниң
аразынга, мага-бодунга шыгжап...
дээш, аргазын тып-ла турар.

А кажан «дажыкчыны» оор херек кылып турда, холундан тудуп алырга, хилинчек чок, чам дегбээн чүве дег апаар. Чижээ, Кызылдың зыт комбинатында бир анык ажалдакчыны тудуп алган. «Чүнү-даа канчанмаан, анаа 5 килограмм дырткан зыт бажычырыч аппарат чораан». Ол зытты хаавырыч алырга, хомудааны-даа атты. «Чүнү канчапкан мен? Мен мында ажалдап турар кижидир мен. Аарыг кадайымга бичии дырткан зыт ап болбас кижилер бе?» – деп, ол моготтыганын.

Шынап-ла, кандыг коңуг кара сагыштыг инспекторлар боор? Кижиниң аарып чыдар өөнүн иш-

Кызылдың эът комбинады. 1980 ч.

Рейдиннің түңнели.

тору Рафаиль Газизовтуң чыдар кадайынга 5 кило-
ырткан зыт" деп фельетону
тиканың төп солуннарының
нге парлаттыңан. Ам ооң
тказын номчукчуга дамчы-
ралдажыйн.

нүүн-не кылып чорудуп
ым ышкаш ажылдарны
ада утупкаш, долгандыр
кижиниң сагыжы амы-
дүрүлгелер продукциязын
ле турар, социалистиг
калбарып-ла турар, ша-
ар, тергииннер дугайдын
да парлап-ла турар. Чурт-
рунгаарлап бар чорур.

алза-даа ол хайымныг
штиң шалыпчыларының
да хөлегедө артып каап
(жиликер бар. Ол болза
чылар) -дыр. Шала бил-
улар улуска тайылбырлап
«Дажыкчы» дээрге бодунуң
п турар бүдүрүлгезинден
еп оорланып чоруур ки-
иңа дээр. Ол кижиниң
тигязы бөдүүн: «Бистиң
ис кончуг бай-шыдалды»,
ун-на ажилдап турар че-
үдүржүп, кылчып турарым
иядан чүгө бичиниң ап
кижи мен?» Ынчалза-
дыг-даа «дажыкчы» кжи
внчү-хөрөнгизинге когарал

тинге зът безин чиртпес!

Н. Матвиенко кончуг дуржулгалыг «дажыкчы» болган. Ол сайгарылга чугаа соонда-даа бодунуң болгаш өөнүң иштиниң адын хирчамга борал турарын билимээн. Бо туттурган эр кижы ышкаш база ийи херэзген хамаатыны эът комбинадының эжииниң аксынга инспекторлар доктааткан.

Оларның аажы-чаңы, бодун алдынып турары дөмей: бодунун үүлгедиин баштай буруу деп санава, билбэзчеңнээр, оон хоойлу билбес мен деп эгелээр, төнчүледир шуут мырыңай булчак өчүктөр берип шаг боор. А херек кырында оор үүлгедиг кылырыңа шуут-ла белеткенип турганы байысаалга үзінде өчүүңгө чамдыкта оскундура-даа бергилээр.

Н. Матвиенко бодууны хоолууга дүүшпес аажылалын соксадыр-даа хире звес деп чүве дораан билдин ген. Херек үүлгединге белеткенип турда ону сокса деп орталандырап кижиде даа чок, харын-даа чамдыктары өнөмчидип деткип турганы а өскөлери харын-даа адааргаан сеткилдиг турганы илерзэн. Боду чурум үрөп чоруп турган-даа болза, өскөлери шын орукче баш-карып турган болза, оң ялазын өскээр көөр турган. Шак мындыг Н. Матвиенко ышкаш ийи-чаңгыс

кижилерни көрүп алгаш, өтүнчүп «дажыкчы» апаарлар база бар. Оларның санынга Марширова болгаш Стародубцеваны хамаарыштырып болур. Оорлап алган продукциязы-биле туттуруп алгаш, «моон соңгаар ынчанмас бис, буруулуг болдуvus» деп ыглаңайнып, «яланы чүктээр бис» деп турганы бар кижиниң сагызын харын оожуктуруптар. Ийе, бир дугаар оорлаптарга сагындырыг бээр. Чамдык улус баштайгы «дажыкчы херээн» кылгаш, туттуруп алгаш, миннип кээр болгай.

Оор херек үүлгедир бодалдыг
улус алыс барып буруузун миннип
турар болза, эки-ле-дир. Чүге дизе
оор херек кылган киж и кажан-даа
үр чаштынып, херээн чажырып
шыдаас, үези кээрге черле харыш-
лаар алаар. А «чиги-биле адырлы
бээр мен» деп бодап чоруурларга
РСФСР-ниң Кеземче хоойлузунуң
96-гы чүүлүн сагындырып каайн.
Ында бижээни болза: «Күрүнениң
болгаш нитиниң өнчү-хөрөңгизин
бичии хемчээлдиг кылдыр оор-
лап, тонаан, бодунга шиңгээдип
алганы дээш хоойлу хажыткан
хамаатының хосталгазын 6 ай
чедир казып болур азы эдип-ча-
заар ажилдарга алды ай иштинде
ажылдаар азы 100 акшага торгаар.
Шак бо үүлгедигни катап кылган,
мооң мурнунда күрүнениң болгаш
нитиниң өнчү-хөрөңгизин оорлаа-
ны дээш туттуруп турган хамааты-
ны катап херекке онаажырга, 200
акшага торгаар».

Мындыг хөглүг звес фельетон-
ну инспектор Р. Газизов кежзки
рейд түннелинде бижзэн.

Бо материал чырыкче үнгөн соонда, удатпаанда солунга харыы парлатынган. Кызылдың эът комбинадының даргазы Ко- нуспаев дээрзи мынчаар бижээн: «Фельетонну колбаса цегинге ажилчыннарның ниити хуралыга сайгарган. Н. Матвиенко, Н. Мар- широва, Е. Стародубцева оларның төлөпиг звес чоруун санал бер- ген эштер шупту шүгүмчүлзэн. Ниити хуралдың түңнели-биле Н. Матвиенкону ажылындан хос- таан. Н.Марширова биле Е. Стар- одубцеваның февраль айда алып шаңнал акшазын казаан. Оларның кайызын-даа эш-хуу судунуң шиит- пир-биле 10-10 рубль түңнүг акша- га торгаан».

Бо уеде 100 рубль дээрге эвээш акша болгай. 1980 чылда дүштеки чем өртөз 80-90 көпөөк турганын улуг болгаш ортумак назылыглар сактыр боор. Чамдык черлерге ортумак шалың 100 рубль турган. «Кама» деп терге, «Зенит-Е» фото-аппарат, херээжен улуска даштыкы бүдүрүлгениң сапожжалары, «Левис» деп джинсы – бо бүгү база 100 рубль турганын интернет четки-зінде бөгүн бижип турар.

1980 чылдарда Тыва АССР-ниң ИХЯ-зының албан черинден дашкаар камгалал килдизиниң ажилдакчыларының «Тываның аныяктары» солунуң корреспондентилери-биле кады чорудуп турган рейди, хыналдалары күрүнениң болгаш ниитиниң социалистиг өнүч-хөреңгизин камгалаарыңга улуг рольду ойнап турган.

Саннар-биле ап көөр болза, 1980 чылдың чартыында рейдилер үезинде зът комбинатынга – 102, сүт заводунга – 6, хлеб заводунга – 11, пиво заводунга – 36 оор херек кылган хамаатыларны туткан. Ниитизи-биле 879 рубль 61 көпеек өртектик барааннарны хавырган, 200 ажыг рубль түнүг продукцияны бударулгеден оорлап үндүреринге белеткеп каан чыдырда илереткен.

Виктория АЙМАА,
Тывада Росгвардияның
ведомстводан дашкаар
камгалап килдизиниң
референтизи.

Үе болгаш амыдырал

ХАП «СНОПКА»

Бо шагның ажы-
төлүнүң школаже ки-
рип, өөренип турарын
көөргө, магалыг-ла-дыр.
Чылдың-на улам экижи-
олурар.

«Школаже белеткениринге дузалаш!» деп акцияның ачы-
зында хөй ажы-төлдүг болгаш
социал байдалы нарын өг-
бүлелерниң уругларынга хуу
сайгарлыкчылар, садыглар
элери дыка-ла дузалажып
турар-дыр.

Чеден чыл бурунгаар, 1947-
чылда, мээң школаже кан-
чаар киргенимни сактып кээр-
ге, дыка-ла кээргенчиг. Ам-
бодат олурарга, солун-даа.
Ол үеде харым 9 ажа бер-
ген. Чадаана хоорайның эрик-
чоогунга чурттап турган бис.
Бажыңывыстан школаның
конгазы дыңналып турар чүве.
Ийи акым өөренип турган.
Өөвүстүн уруглары хөй.

Октябрь үези. Куруяк чай.
Ол күзүн өөренип дээрим-
ге өшкү кадарар кижн чок,
дуңмаларын база алчыр бол-
гаш мен. Бодум 2 акымнын
артында туруп алгаш, оларнын
өөренип турарын дыка сон-
гуургаар мен. Ынчап тургаш
алфавитти өөренип ап, 1000
чедир санап билир апарган
мен.

Ол ынчан дыка-ла өөреникsep турар мен. Школага сумка база херек. Авамнын хейлең даарап алганы ак пезунүң артыычче көрүм ооң-биле сумка даарап ап болур-дур деп бодап турар мен. Бир эртен өшкү кадарың чоруурда, ол ак пестү, ине удазын, хачы, «Үжүглөл» карандаш-биле кады ап алдым. Өшкүлеримни шырыш аразынче кири сывырыпкаш, ак пестүң кырынга үжүглелди салгаш, сумка хевирлиги пестү кезип алырымга, оон тудазы хире пөс база артып калган. Сумканы дыка дүрген даарап алдым. Оон иштинче «Үжүглөл» баштаан бок-сагымны суп алгаш, шырыш иштинге ояттап турган өшкүлеримни бөле сывыргаш, аал чанынче өдөкче кири сывырыпкаш, школаже бурт-ладидим.

Школаның казапчазынга сумкамны тудуп алгаш, тур мен. Чапсар үези турган хе-

вирлиг. Бир уруг мээң чанымга чедип келгеш: "Өөренириң ол бе?" дээрге, "Ийе" дидим. "Каш класс сен?" – деп айтырарга, ыттавадым. Үжүктөри шуптузун билир, 1000 чедир санап билир кижилер каш класска өөренир ирги деп боданып тур мен. Демги уруг: "Школага өөрөнгөн сен бе?" деп айтырарга, "Чок" дээримге, мени бир классче эдэртип кири берди. Алдын-кыс деп адымны адап бээримге, ол-ла уруг мени бажымдан будумга чедир кайгааш: "хап снопка, хап снопка" деп мени одап эгеледи. Хорадаанымдан ооң соондан халыыр деп турумда, классче башкы кирип келгеш, мени база парта артынга олуртуп каан.

“Дүүн кандыг үжүк өөрөнгөн ийик бис уруглар?” – деп, башкы айтырарга, 4-бөөреничк холун көдүрдү. Мен база холум көдүрдүм. Башкым менче бажын согайтып, чөлшээрешти. Күжүр бодум алфавитти төндүр чугаалааш, 1000 чедир санап база бил-ир мен дидим. Башкы: “Эр хей!” дээн. Ол ынчан бүдүн класс мени кайгады ыйнаан. Кичээл төнүп каарга, башкы: “Эртен чараштыр кеттинип ал, өөрөнип эгелээр сен” диди.

Бажиымче шала корга-
корга чанып ор мен. Кээримге,
авам мени, дилеп чоруур деп
тур. А мен дүрген-не: "Школа-
да өөрени бердим, авай" дээр-
римге, ыт чок болду. Жеэз
арыгланып, чунуп алгаш, шо-
кар-платемни, акыларымның
бичиилей берген костюмунун
хөззэнге бүгү-ле бар турган
каасталгаларымны кадааш,
кулаамга сыргаларымны, ба-
жымга ооргаазын каастал-
каан ак-демир дыйраамны бе-
леткээш, даартагы хүүнүң че-
диپ келирин четтикпейн манал
хондум. Эртенинде школага
аажок каас уруг келген мен.
Хамык уруглар мени долгансы
алган кайгал тураалар ийиле

Ол хамык каасталгалар кайыын келгенил? Ада-чурт Улуг дайыны төнгөн соонда, чаа-ла 2 чыл эрткен, Орус омактыг аш, түрөңги чон Чадаанага келгеш, хамык орден-хавызын чөмгө орнап турган үе.

Алдын-кыс САРЫГЛАР.
Кызыл хоорай.

Хоочуннар аравыста

КЫРГАННАРНЫ ХҮНДҮЛЭЭЛИЦЕР

Кызылда хоочуннарның бажың-интернадында улуг назылыгларны чон хүндүлөп, йөрзөп чоруур. Хоочуннар ону база эки билип, оларга чоргаарланып турар.

Ылангыч урулгар садтарының бичии чаштары аалдап кээп, кырганнарның ишти-хөңнүн чазамырлаан ышкаш, солун концерттерин көргүзүп, өөрүшкүнү хайырлап турарлар. Ол дээрге өзүп орав салгалдарның хоочун-нарга сагыш-сеткилдің "эм дому" болуп, оларны аралап өпейлзэн ышкаш болуп.

Кырганнар эки-бакты көрүп
эрткен болгаш бо хүннерде кы-
рыыр назыга базындырбайн,
шаа-биле херим иштиниң
девискээрин чаагайжыдыл-
газын боттары эдип-чазап,
ногаанчыдып ап турарлар.

Келир частан бээр кедизинде чаагайжыдылга ажилдарын экижидер сорулга-биле бажын доразында чаашкын дам-дызынга өзүп турар кылдыр чимистиг, витамининг чодураа, чыжыргана, малина ыш-каш кат-химистерни өстүрүп, тарыырын планнап алганнар. Ынчангаш оларга деткимче-дуза кылдыр Кызылдың чурт-талга-коммунал ажил-агайы Тес-Хем, Хемчиктиң чыжырганазын интернат долгандыр олуртуп бээр болза, кырганнар улаштыр боттары өстүрүп чоруй баар.

Бо чылды Экология чылы кылдыр чарлаан болганда, хоочуннарга бо күзүн, келир чазын дуза кылдыр шөфтен организаस्ताза кандыгыл? Олдаа болза, оларга кичээнгей, деткимче болур.

Бичии-Кыс СААЯ.
Кызыл хоорай.

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

РЕКЛАМА

ЧАРЛАЛ

• Байыр чедиришкени

Бистиң ававыс Оюмаа Сарыг-ооловна СЕДИП

Беш-алды ажи-төлдү өстүрер дэзш,
Айлар, чылдар эрткенин-даа,
Кыштың, чайның келгенин-даа,
Ававыс күжүр эскербээн боор!
Ам бо хүнде 50 хар өйнү
Авыралдыг ававыс басыпты
Төрүттүнген хүнүң-биле, авай!

Чымчак холуң, ээлдек сөзүң эмден күштүг
Чонуң-өөрүң аразыңа хүндүткелдиг
Човаг билбес, ажил-ишчи эрестиг ававыска
Каң дег кадыкшылды, узун назынны,
Ажыл-ишке чедиришкени, өөрүшкүнү
Аас-кежиин алгал-йөрээл,
Сеткиливис ханызындан чылыг сөстү
Сеңгээ бөгүн белек кылдыр сөңнедвис.

Уругларындан.

«Институт профессиональной переподготовки и повышения квалификации кадров ТувГУ объявляет набор:

• На годичную профессиональную переподготовку с выдачей диплома о профессиональной переподготовке по программам:

1. Бухгалтерский учет, анализ и аудит
2. География
3. Городское строительство и хозяйство
4. Государственное и муниципальное управление
5. Документоведение и архивоведение
6. Иностранный язык (английский)
7. Информационные технологии
8. История и обществознание
9. Логопедия
10. Международные отношения
11. Менеджмент в образовании
12. Педагог дополнительного образования
13. Педагогика и методика дошкольного образования
14. Педагогика и психология
15. Педагогика и методика начального образования
16. Преподаватель высшей школы
17. Сервис и туризм
18. Социальная работа
19. Теория и методика преподавания основ

безопасности жизнедеятельности

20. Технологическое образование
21. Технология переработки продукции сельскохозяйственного производства
22. Финансы и кредит
23. Экономика и управление на предприятии
24. Юридическая психология
25. Юриспруденция

Обучение платное, на базе среднего и высшего образования.

Необходимые документы:

1. оригинал и копия паспорта
2. оригинал и копия диплома об образовании
3. фотографии 3х4 - 3 шт.
4. копия свидетельства (при смене фамилии, имени)
5. картонный (бумажный) скоросшиватель и 3 файла

По всем вопросам обращаться в учебную часть ИППК по адресу г. Кызыл, ул. Ленина, 3, каб. 310. Тел.: 8(39422) 2-21-72. e-mail: fppktuv@mail.ru

Лицензия на право ведения образовательной деятельности серия ААА № 001710. Регистрационный №1642 от 21.07.2011 г.

ИВАН ЯРЫГИН АТТЫГ СПОРТ КОМПЛЕКИЗИНДЕ

бичии оолдар, уругларны өөрөдери-биле тыва хүреш, сумо бөлүүнүгө хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2500 рубль.

Болур хүннери: понедельник, среда, пятница.

Эртенги үеде 9.00 шактан 10.00 шакка чедер.

Дүштеки үеде 15.00 шактан 16.00 шакка чедер.

База чиигелде кылдыр 8 катап бассейнге халас эштир.

Тренер-башкы: Баткар Баасан Андреевич

Тыва Республиканың Начын мөгези, сумога спорт мастери, оолдар

аразында Европа чемпиону, сумога бичии оолдар

аразында Делегей чергелиг чемпион, аныктар

аразында 3 дакпыр Наадым чемпиону.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

Ол ышкаш бичии оолдар, уругларны бассейн-ге эштип өөрөдир бөлүкчө база хүлээп ап турар.

Бир айда өртээ 2400 рубль (12 катап баар).

Кичээл шактары:

9.00-10.00 – 11 хардан өрү.

10.00-11.00 – 7-10 хар.

14.00-15.00 – 7-10 хар.

15.00-16.00 – 10-12 хар.

16.00-17.00 – 13 хардан өрү.

18.00-19.00 – школа четпээн назылыг 5-6 хар.

Неделяда 3 катап болур, хүннери: вторник, четверг, суббота, аңаа немей чиигелде — улуг-хүн санында халас эштир.

Тренер-башкы: Донгак Сайын-Белек Алдын-оолович.

Бодунга ап алыры-биле:

1. Эмчи справказы (дерматолог, я/гист, педиатр).

2. Сугга эштир хеп, бөрт, карак шили, баняга ажылгаар херекселдер.

Харылзажыр телефону: 2-16-16.

ПОСТАНОВЛЕНИЕ АДМИНИСТРАЦИИ СУМАНА ДЕРЗИГ-АКСЫ КАА-ХЕМСКОГО КОЖУУНА РЕСПУБЛИКИ ТЫВА

07 апреля 2017 года № 26 с. Держиг-Аксы

О присвоении порядкового номера

На основании статьи 14 Федерального закона от 06.10.2003 № 131-ФЗ «Об общих принципах организации местного самоуправления в Российской Федерации», для упорядочения адресного хозяйства, администрации сумона Держиг-Акса Хемского района постановляет:

1. Присвоить адрес вновь образованному земельному участку с общей площадью 1500 кв. м. и объекту недвижимости (дому), Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Держиг-Аксы, ул. Рабочая на следующий адрес: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Держиг-Аксы, ул. Рабочая, д. 11 «а».

2. Контроль за исполнением данного постановления возложить на заместителя председателя по социальной политике Держиг-Акса.

3. Постановление вступает в силу с момента его подписания.

Председатель администрации сумона Держиг-Акса

Каа-Хемского района Сед

УАЗ автомашинага артык кезектерни сады база ЧАГЫДЫП ап болур!

Чагыдар болза (УАЗ, ВАЗ, ГАЗ) өртээ Новосибирск хоорайны болур. 10 хууга чедир чиигелделиг

Өнчү хевиринден хамаарылга чокка (бюджет – 44-ФХ-ның 93 чүүлүнүн 1 кезээниң 4 пунктузун езугаар) организацияларны болгаш албан черлерин таарымчалыг керээ езугаар кады ажилдажылгаже чалап тур бис.

Кызыл хоорай, Интернациональная кудумчузу, 115 (2) тел. 8-913-358-08-88.

ИЗВЕЩЕНИЕ

В администрацию Тоджинского района поступило заявление от гражданки Российской Федерации Кара-Сал Чинч Дмитриевны о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов на праве аренды, для индивидуального жилищного строительства, с общей площадью 1500,00 кв. кадастровым номером 17:11:0502048:740, расположенного по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Тоджинский район, с. Тоора-Хем, ул. Строительная, дом 39 «а». В рамках ствующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Тоджинского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник отдела по земельным и имущественным отношениям Ондар

2018 чылда Бай-Тайганың Кара-Хөлге СУБУРГАН тудары-биле ачы-буян чедире чондан дилеп тур бис.

Агар сан № 40817810765000013767

Харылзажыр телефоннары: 8 (923) 263 01 8 (923) 266 84-55

Вашу рекламу прочтет вся Тыва на страницах газеты «ШЫН» — газета, которая распространяется по всей территории республики. Т: 2-18-10.

солуннуң сайтызы://shyn.ru

электроннуң почтазы: shyntuva@mail.ru shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражы: 11805 экз. Үндүрүлгениң тиражы: 39

«ШЫН»

ТУРГУЗУКУЗУ:
Тыва Республиканың
Информатизация болгаш
харылзаа яамызы.

Кол редактор
А.С. ШОЮН

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн
адреси: 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор А.С. ШОЮН – 2-01-35.
Кол редакторнуң оралакчызының хүлээлгезин күүседип турар – 2-17-91.
Секретарь В.М. Чактар – 2-30-69, тел/факс (394-22) 2-30-69.
Бухгалтерия, реклама, чарлал килдизи (Н.Б.-Б. Оюн, А.А. Лагбы) – 2-18-10.
РЕДАКЦИЯНЫҢ КИЛДИСТЕРИ:
Нитилел-политиктиг (редактору Ш.М. Суван).
Экономика, үлөтүр болгаш көдээ ажыл-агый (редактору А.Н. Соян).
Социал-айтырыглар (редактору Н.С. Эрзеп, корр. Ш.Н. Ховалыг) – 2-17-94.
Култура, чогаал, медээлер база спорт килдизи (редактору Э.Н. Кол).
Очулга (редактору Д.И. Чыдым, очулдурукчу А.К. Ооржак).
Солун чыскаакчылары С.Н. Монгуш, А.К. Ооржак.
Корректорлар А.Ч. Чамзырын, Ч.Н. Мачык.

Расч. счет № 40603810900004000277
Корр. счет № 30101810500000000735
БИК 049304735 ИНН 1701008465
КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва»
г. Кызыл.

Харылзаа информация технологиялар болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле Федералдыг албанның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солунну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн Херечилелдин дугаары — ПИ № ТУ17-00068.

Солунну «Тываполиграф» ААН-ге парлав (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1) Солунда парлаттыг болгаш материалдарны торларын бодалдары редакцияның туруктуу дүүлүгүн барып болур. Айыттыг саннары бо еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш айттыр боттары харылгаар.

Чагыдылга индекс: хуу кижилерге — 11530, организацияларга — 31730. Солун неделяда үш катап үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама. Номери парлалгаже дужаганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонне дээр.